

ÖNSÖZ

Kültür- mekan arasındaki ilişki, toplumsal dinamiklerin baskın olduğu yerleşmelerde, şehirlerin makrofor mu üzerinde hem toplumsal hem de mekansal bir etkileşim süreci ortaya koymuştur. Bu etkileşim ve etkileşim sürecinin beraberinde getirdiği değişim ve dönüşüm parametrelerinin belirlenerek, tarihsel süreç içinde geleneksel İstanbul şehrinde İstanbul metropoliten alanına, kültür- mekan etkileşiminin mekansal etkilerinin ortaya konmasının hedeflendiği bu çalışma; kültür- mekan odaklı çalışmalar için de bir modelleme öncesi altyapı niteliği taşımasına yönelik olarak gerçekleştirilmiştir.

Bu konu üzerinde çalışmamı yönlendiren ve gerek lisans öğrenciliğim yıllarında, gerekse “Kültür- Mekan Etkileşimine bağlı Şehirsiz Doku Farklılaşmaları : Kuşkapı- Süleymaniye Örneği” konulu yüksek lisans çalışmamda, engin tecrübelerini ve bilgi birikimlerini benimle paylaşan sayın hocam Prof. Dr. Cengiz Giritlioğlu’na teşekkürlerimi saygılarımla sunarım. Çalışmamın envanter bölümünün oluşmasında gerekli olan arazi çalışmalarımda, zor koşullar altında beni yalnız bırakmayan ve destek olan arkadaşlarım Şeh. Pl. Oylum Seyrek, Şeh. Pl. Yavuz Çelik ve Şeh. Pl. Ozan Külekçi’ye, mesai arkadaşlarıma ve bu çalışmaya zaman ayırdıkları hususunda derin hoşgörülerini esirgeyen İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı, Ulaşım Planlama Müdürlüğü yöneticileri ne teşekkür ederim. Hayatım boyunca maddi ve manevi desteklerini hep yanımda hissettiğim ve bu çalışmam sırasında da her zaman olduğu gibi sonsuz destek ve anlayışlarını gördüğüm başta anne mSuna Erez, baba mNaci Erez olmak üzere aileme teşekkürlerimi şükranla sunarım.

Ocak, 2003

Hale EREZ

İÇİNDEKİLER

TABLO LİSTESİ	vi
ŞEKİL LİSTESİ	vii
ÖZET	ix
SUMMARY	x
1. GİRİŞ	1
1.1. Amaç	2
1.2. Kapsam	2
1.3. Yöntem	5
2. TEMEL KAVRAMLAR	7
2.1. Kültür ve Tanım	
2.1.1. At Kültür	9
2.1.2. Karşı Kültür	10
2.2. Toplum	10
2.2.1. Toplumsal Grup	11
2.2.1.1. Etik Grup	12
2.2.1.2. Azınlık Grup	13
2.2.2. Toplumsal Kurum	13
2.2.2.1. Değerler	15
2.2.2.2. Davranış Kalıpları	16
2.2.2.3. Öf ve Adetler	16
2.2.3. Toplumsal Yapı	17
2.2.3.1. Toplumsal Yapı Öğeleri	18
2.2.3.2. Toplumsal Yapı Özellikleri	21
2.3. Kültür ve Mekan İlişkisi	28
2.3.1. Değerler ve Davranış Kalıpları- Aktiviteler Sisteminin Yerleşmeler Üzerindeki etkileri	31
2.4. Çalışma Konusunun Belirlenmesi ve Varsayımlar	32
3. YERLEŞMELERDE ŞEHİRCSEL MEKAN ve MEKANSAL DOKU	35
3.1. Mekan	35
3.2. Şehircel Mekan	37
3.2.1. Şehircel Mekan Öğeleri	38
3.3. Yerleşmelerde Kimlik ve Şehircel Doku	40

3.3.1. Şehirsel (Mekansal) Kimlik	40
3.3.2. Şehirsel Öüntü-Doku	41
3.3.2.1. Şehirsel Dokuyu Ouşturan Öğeler	41
3.3.2.2. Şehirsel Dokuyu Etkileyen Öğeler	43
4. İSTANBUL MAKROFORMUNU ETKİLEYEN TOPLUM BİLEŞENLERİ (15.-19. yüzyıl)	45
4.1. Toplumsal Grup	45
4.1.1. Demografik Yapıyı Ouşturan Toplumsal Gruplar	46
4.1.1.1. Müslüman Grup	48
4.1.1.2. Azınlık Grup	51
4.2. Yerleşmelerin Dokusal Özellikleri	58
4.2.1. Konut Dokusu	60
4.2.2. Sokak Dokusu	65
4.2.3. Açık Alanlar ve Toplanma Mekanları	69
4.1.4. Mahalle	73
4.3. Toplumsal Kurumlaşma	76
4.3.1. Sosyal Sınırlayıcılar (Tanzimat Öncesi Dönem)	77
4.3.1.1. Günlük Yaşamda Getirilen Sınırlamalar	78
4.3.1.2. Yerleşim Dokusunda Fiziksel Sınırlamalar	80
4.3.2. Yönetim Düzenine Dayalı Sınırlamalar ve Yasal Haklar (Tanzimat Sonrası Dönem)	83
4.3.2.1. Tanzimat ile Şehirsel Dokuda Oşan Farklılıklar	86
4.3.3. Sosyal Değerlerin Oşturduğu ve Mekansal Dokuya Dahil Oan Şehirsel Kurumlar	89
4.3.3.1. Vakıf Kurumu ve İnaret Sistemi	89
4.3.3.2. Dini yapılar	91
5. KUMKAPI-SÜLEYMANİYE YERLEŞMELERİ ve BU YERLEŞMELERİN MAKROFORMUNU ETKİLEYEN TOPLUMSAL BİLEŞENLER (19. YÜZYIL VE SONRASI)	95
5.1. Çalışma Alanlarının Seçimi	95
5.2. Kumkapı	96
5.2.1. Konum	96
5.2.2. Demografik Yapıyı Ouşturan Toplumsal Grup: Etnik Cemaati	97
5.2.2.1. Yerleşmenin Demografik Yapısını Etkileyen Toplumsal Oaylar ve Yasal Düzenlemeler (19. yüzyıl ve sonrası)	98
5.2.3. Kumkapı Yerleşmesinin Dokusal Özellikleri ve Değişim Süreci	102
5.2.3.1. Kumkapı Yerleşmesi Konut Dokusu	103
5.2.3.2. Kumkapı Yerleşmesi Sokak Dokusu	108

5.2.3.3. Açık Alanlar ve Toplanma Mekanları	112
5.2.3.4. Dini Yapılar	113
5.3. Süleymaniye	115
5.3.1. Konum	115
5.3.2. Demografik Yapıyı Oluşturan Toplumsal Grup: Müslüman Cemaat	116
5.3.2.1. Yerleşmenin Demografik Yapısını Etkileyen Toplumsal Olaylar (19. yy. ve sonrası)	117
5.3.3. Süleymaniye Yerleşmesini Dokusal Özellikleri ve Değişim Süreci	118
5.3.3.1. Süleymaniye Yerleşmesi Konut Dokusu	119
5.3.3.2. Süleymaniye Yerleşmesi Sokak Dokusu	124
5.3.3.3. Açık Alanlar ve Toplanma Mekanları	129
5.3.3.4. Dini Yapılar	131
6. DEĞERLENDİRME ve SONUÇ	137
6.1. Değerlendirme	137
6.2. Sonuç	142
KAYNAKLAR	144
EKLER	150
EK A. Kınkapaı Mvkii-Analitik Etüt	151
EK B. Süleymaniye Mvkii- Analitik Etüt	152
EK C. Süreçleri İzlemeye Dayalı Envanter Çalışması	153
ÖZGEÇMİŞ	154

TABLO LİSTESİ

	<u>Sayfa No</u>
Tablo 2 1 : Toplumsal sistemi oluşturan bileşenler.....	11
Tablo 2 2 : Kültür ve davranış ilişkisi.....	31
Tablo 2 3 : Kültürün mekansal boyutu.....	31
Tablo 2 4 : Kavramsal kapsamşeması.....	34
Tablo 4 1 : 15. yy sonu nüfus dağılım.....	47

ŞEKİL LİSTESİ

	<u>Sayfa No</u>
Şekil 4 1 : Misl üman kadın giysileri.....	50
Şekil 4 2 : Misl üman kadın giysileri.....	50
Şekil 4 3 : Misl üman erkek giysileri.....	50
Şekil 4 4 : Misl üman erkek giysileri.....	50
Şekil 4 5 : Ermeni- Yahudi ve Türk.....	51
Şekil 4 6 : Ermeni kadın tasviri.....	53
Şekil 4 7 : Ermeni kadın tasviri.....	53
Şekil 4 8 : 1453- 1510 yılları arasında İstanbul’da dini yapılar.....	59
Şekil 4 9 : Mhremiyet etkisi ile planlanmış konut dokusu.....	60
Şekil 4 10 : Dışa kapalı ev tipi.....	62
Şekil 4 11 : Geleneksel sokak dokusu.....	66
Şekil 4 12 : Geleneksel sokak dokusu ve çeşme.....	66
Şekil 4 13 : Sokak-konut dokusu.....	67
Şekil 4 14 : Sokak-ca mi ilişkisi.....	68
Şekil 4 15 : Osmanlı şehir dokusunda meydan niteliğinde açık alan.....	70
Şekil 4 16 : Kahvehane yapı biçimi.....	71
Şekil 4 17 : Kahvehanede vakit geçirme eylemi.....	71
Şekil 4 18 : İstanbul’daki çeşmeler.....	73
Şekil 4 19 : İstanbul’daki çeşmeler.....	73
Şekil 4 20 : Cami odaklı mahalle dokusu.....	92
Şekil 4 21 : İstanbul’un silüetinde camiler.....	93
Şekil 5 1 : Kınkapi yerleşmesini n tarihi yarı n da içindeki konumu.....	96
Şekil 5 2 : Kınkapi, geleneksel konut dokusu.....	104
Şekil 5 3 : Kınkapi yerleşmesi sokak dokusu ve yapı adaları düzeni.....	108
Şekil 5 4 : Kınkapi- Kömür cü Sokak.....	109
Şekil 5 5 : Kınkapi- Ödekli Bakkal Sokak.....	110
Şekil 5 6 : Kınkapi balık lokantalarına giriş-bir işaret ögesi olarak tak.....	110
Şekil 5 7 : Kınkapi-balık lokantaları sokağında yer döşemesi ve ızgara.....	111
Şekil 5 8 : Kınkapi, konut ağırlıklı sokak dokusu.....	112

Şekil 5 9	: Kınkapa Meydanı.....	113
Şekil 5 10	: Kınkapa Panagia Kilisesi.....	114
Şekil 5 11	: Kınkapa, Tavaşi Süleymanağa Camii.....	115
Şekil 5 12	: Süleymaniye yerleşmesinin tarihi yarınada içindeki konumu.....	116
Şekil 5 13	: Süleymaniye yerleşmesinde geleneksel konut örneği.....	119
Şekil 5 14	: Süleymaniye yerleşmesinde eski konut dokusu.....	120
Şekil 5 15	: Süleymaniye’de yanmış eski yapı.....	121
Şekil 5 16	: Süleymaniye’de harabe durumda eski yapı.....	121
Şekil 5 17	: Süleymaniye’de otopark olarak kullanılan boş arsa.....	122
Şekil 5 18	: Süleymaniye yerleşmesi sokak dokusu ve yapı adaları.....	125
Şekil 5 19	: Süleymaniye sokak dokusu.....	126
Şekil 5 20	: Süleymaniye sokak dokusu.....	126
Şekil 5 21	: Süleymaniye sokak dokusu-farklı yükseklikte konutlar.....	127
Şekil 5 22	: Süleymaniye girişi-tarihi kemer.....	128
Şekil 5 23	: Süleymaniye sokak dokusu-duvar.....	128
Şekil 5 24	: Süleymaniye sokak dokusu-duvar.....	129
Şekil 5 25	: Süleymaniye’de açık alan ve toplanma mekanı.....	130
Şekil 5 26	: (Kırazlı Mescit) Şerifiye Ayşe Sıddıka Çeşmesi (1841).....	130
Şekil 5 27	: Ayşe Kadın Hanım.....	131
Şekil 5 28	: Şehir silüetinde Süleymaniye.....	132
Şekil 5 29	: Şehir silüetinde Süleymaniye.....	132
Şekil 5 30	: Süleymaniye yerleşmesi ve Süleymaniye Camii.....	133
Şekil 5 31	: Süleymaniye sokak dokusu ve Süleymaniye Camii.....	134
Şekil 5 32	: Kırazlı Mescit.....	134
Şekil 5 33	: Molla Hüseyin Camii.....	135
Şekil 5 34	: Cendereciade Mihittin Çelebi Türbesi.....	135

KÜLTÜR MEKAN ETKİLEŞİMİNE BAĞLI ŞEHİRSSEL DOKU FARKLI LAŞMALAR : KUMKAPI-SÜLEYMANİYE ÖRNEĞİ

ÖZET

“Kültür- Mekan Etkileşimine Bağlı Şehîrsel Doku Farklılaşmaları : Kumkapı-Süleymaniye Örneği” konulu tez çalışması, kültürel yapının yerleşmelerin mekansal dokusu üzerindeki etkisinin ve bu etkileşimde etkin ve yönlendirici faktörlerin belirlenmesine dayalı kuramsal bilgilerin, uygulama alanları üzerinde irdelenmesine dayalı olarak gerçekleştirilmiştir.

Kültürel yapının bileşeni olan toplum ve toplumsal sistem dahilinde kurumsallaşmış özellikler (Değerler, örf-adet ve gelenekler) toplumu oluşturan bireylerin yaşam biçimlerini yönlendirmekte, yaşam biçimlerinin gerektirdiği eylem ve davranışlar bütünü ise mekansal doku oluşumunda etkin olmaktadır. Tez çalışması ile, mekansal doku oluşumundaki yönlendiricileri ve yönlendiricilerin hangi değişkenlere bağlı olarak değiştiğine yönelik saptamaların gerçekleştirilmesi hedeflenmiş; bu hedef bağlamında çalışma, elde edilen kuramsal bilgilerin uygulama alanı üzerinde irdelenmesinden oluşan bir kurgu içinde gerçekleştirilmiştir.

Tezin kuramsal kapsamını oluşturan kültür olgusu, tezin konusu özelinde incelenen kültür ve toplum bileşenleri üzerinde irdelenmiş; mekan kavramı ise şehrin mekansal doku özellikleri ve kimlik olguları kapsamında kültür kavramı ile birlikte değerlendirilmiştir. Kuramsal bilgilerin mekansal oluşumlarla birlikte değerlendirilmesi yoluyla, şehrin genel makroformu üzerinde kültürel ve toplumsal etmenlerin yerleşme dokusuna etkilerini incelenmiştir. Tüm bu etkileşimler ve etkileşimi yönlendiren etmenlerin süreç içindeki değişim ve dönüşümlerinin saptanması için örnek alanlar üzerinde analitik etüt çalışması gerçekleştirilmiştir.

Gerçekleştirilen analitik etüt ve yapı envanteri ile, tez çalışmasında hedeflenen; kültürel yapıya bağlı şehîrsel mekan farklılaşmasını etkileyen etmenlerin ve yönlendiricilerin belirlenmesi ve geleceğe dönük tespiti için, sosyal ve fiziksel bir altyapı oluşturulmuş; kuramsal bilgilerin uygulamaya dönük veriler elde etmeye olanak sağlanması esasına dayalı bir çalışma gerçekleştirilmiştir.

THE DIFFERENTIATION OF URBAN PATTERN IN RELATION WITH INTERACTION OF CULTURE AND SPACE THE CASE OF KUMKAPI AND SULEYMANIYE

SUMMARY

For the realization of the thesis study with the subject “The differentiation of urban pattern in relation with interaction of culture and space: The Case of Kumkapi and Suleymaniye” the theoretical information based on the effect of cultural structure on the spacial pattern of the settlements and based on the determination of the factors that are active and directing in this interaction is examined on its practice areas.

The characteristics (values, usage and custom traditions) institutionalized within the social system and the society which is the component of the cultural structure are forming the life styles of the individuals in a society while the entire actions and behaviors which are the results of the individuals’ life styles are affecting the spacial pattern formation. With this thesis the aim is the realization of the determination towards the directors in the formation of the spacial pattern and towards the determination of the directors’ variables which make the directors change. In the context of this object, the study has been realized by examining the theoretical data on the practice field.

The culture event that forms the theoretical scope of the thesis has been examined on the basis of the cultural and societal components studied within the subject of the thesis; and the place concept has been evaluated within the context of the spacial pattern characteristics of the city and the concepts of identity together with the culture concept. By evaluating the theoretical data together with the spacial formations, the effects of the cultural and social factors on the general macro-form of the city and the texture of the settlements has been examined. In order to determine the changes and the transformations of all these interactions and the factors directing the interaction during the process, analytical research has been made on the sample areas.

With the analytical research that is realized and the structural inventory the object of the thesis has been realized. This object is; to form a social and physical structure in order to determine and to establish for the future the factors and the directors affecting the differentiation of the space of the city due to cultural structure; to make a study in order to make the theoretical information give data directed towards application.

BÖLÜM1. GİRİŞ

Şehirsel mekan, davranış örüntülerinin oluşturduğu kullanımbiçimi ve sıklığı ile, yönetimsel ve geleneksel değerlerin biçimlendirdiği bir örüntüye sahip olduğunda, mekansal bir kimlik kazanır. Davranış kalıplarının ve değerlerin tekrarlanmasıyla süreklilik ve genel geçerlik kazanan yaşantıların yinelenmesiyle oluşan kültür ise, mekansal kimlikler arasında farklılaşma ortaya koymaktadır. Kültür-mekan arasındaki bu göreceli ilişki, kültürün mekana yansıma sorunsalını ortaya koymuş, ve özellikle 1960'lı yıllardan itibaren kültürel özelliklerin ve insan davranışlarının şehirsel mekan dokusu üzerindeki etkileri tartışılmaya başlanmıştır.

Yerleşmelerin tarihsel ve kültürel temele dayalı olarak sosyo-politik ve antropolojik kapsamda incelenmesi sonucunda; tarih boyunca tüm bu bilimsel kavramların yerleşmelerin belirli dönemlerini etkisi altına aldığı ve yerleşmelerin dönemsel ayrımlarının çok yönlü toplumsal farklılaşmaların sonucunda gerçekleştiği ortaya çıkmıştır. Yönetim şeklinin, şehirsel dokunun metrik veya ritmik formda biçimlenmesini etkilediği, din ve kültürel değerlerin de aynı konuda önemli bir yönlendirici olduğu kabul görmüştür.

Kültürler arası farklılıkların temelini, kültür kavramı ve kültürel özelliklerin toplumlar ve mekanlar üzerinde çizdiği gerek davranışsal, gerekse davranışsal sınırların etkileriyle oluşan yönetimsel sınırlayıcılar kapsamında oluşan yapılanmalar oluşturmaktadır. Bu bağlamda İstanbul, farklı din ve kültürlerle sahip toplumların bir arada yaşadığı bir şehir olması nedeniyle, bu çalışmalar için her zaman önemli bir kaynak oluşturmıştır. Rum Ermeni, Yahudi ve Levanten nüfusun, Müslüman halk ile beraber yaşadığı İstanbul, bu özelliği nedeniyle aslında bir değil birkaç İstanbul olarak da betimlenmiştir. Her etnik grubun, yaşadığı sente kendi kültürünü yansıtması, İstanbul'u morfolojik bir çeşitlilik içine sokmuştur. Örneğin Galata, yüksek sivil binaları ve Avrupalı nüfusun yaşadığı bir sent olarak Doğu'daki Batı olarak betimlenirken, Haliç'in güney tarafı İstanbul yarımadası, sahildeki gayrimüslim mahallelerin ardından yükselen minareleri ile etnik kimliğini, şehrin

silüetine dinsel (anıtsal) mimari ile yansıtılmış, aynı coğrafya içinde yaşayan farklı dinsel gruplar sosyal sınırların ayırdığı kendi yaşam alanları içinde toplumsal varlıklarını sürdürmüşlerdir.

1.1 Amaç

Kültür- Mekan Etkileşimine Bağlı Şehirsel Doku Farklılaşmalarının incelendiği bu çalışmanın amacı, farklı kültürel özelliklerin ve etnik yapının şehirsel mekana ne ölçüde ve hangi ölçütler bağlamında yansıdığını ortaya koymaktır.

Dinsel ve kültürel yönlendiricilerin aynı zaman aralığı içinde şehir mekanına yansıması temelinde dayanan çalışmada; bu amaç doğrultusunda,

- Şehirsel dokuda kültürel etkilerin ortaya konması açısından, Ermeni yerleşmesi ve Mislüman yerleşmesini karşılaştırarak, farklılıkları oluşturan etkenlerin ortaya konması,
- Zaman içinde değişen kullanıcı yapısının çalışma alanında, geleneksel şehir örüntüsünde nasıl ve ne ölçüde değişime neden olduğunun saptanması

amaçlarına yönelik bir çalışma gerçekleştirilmiştir.

Tez çalışması ile, tüm bu hedefler doğrultusunda, geleceğe dönük yönlendirici veri ve değerler elde edilebilecek amaçlanmaktadır.

1.2 Kapsam

“Kültür- Mekan Etkileşimine Bağlı Şehirsel Doku farklılaşmaları : Kırkpınar - Süleymaniye Örneği” şeklinde tanımlanan tez çalışması altı bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerin kapsamı aşağıda açıklanmaktadır :

Birinci bölümde çalışmanın amacı, kapsam ve yöntemi ele alınmaktadır.

İkinci bölüm çalışmanın konusunun kavramsal kurgusunu oluşturan kültürel örüntü ve toplum kavramlarının, anlamsal ve mekansal boyutları ve birbirleriyle etkileşimlerinin saptanması amacıyla yönelik elde edilen kavramsal bilgileri

içer mektedir. Bu bölümde toplum kültürel ve mekansal ilişki arasındaki bir kavram olarak toplumsal değişkenler bağlamında ele alınmış ve bu kapsamda;

Toplumsal yaşamı içinde sosyal çeşitliliği ortaya koymak açısından Toplumsal Grup kavramı,

Toplumsal yapı öğelerini belirleyen etmenleri ortaya koymak açısından Toplumsal Kurum kavramı

Toplumsal öğeleri ve bu öğelerin toplum sistemi içindeki yerleri ve birbirleriyle etkileşimlerini ortaya koymaya yardımcı olması açısından Toplumsal Yapı kavramı incelenmiş ve araştırılmıştır. Toplumsal Yapı başlığı altında Toplumsal Yapı Öğeleri kapsamında ele alınacak olan öğeler, çalışmanın amacı ve tezin konusu kapsamında din, yerleşme ve bireyler olarak ele alınmıştır. Toplumsal Yapı Özellikleri kapsamında ele alınan alt başlıklar ise, tezin konusu ile bağlantılı olarak seçilmiş olup, konu ve konuya bağlı geliştirilen varsayımın özelinde oluşturulan başlıklar olarak algılanmalıdır.

Bu bölümde ayrıca, üçüncü bölümün ön giriş niteliği taşıyan ve ayrıca tezin kuramsal çerçevesini oluşturan kültür- mekan ilişkisi irdelenmekte ve tezin çalışması konusunun belirlenmesi ve varsayımların ortaya konarak kuramsal çerçeveyi ortaya koyması yer almaktadır.

Üçüncü bölümde kültür- mekan etkileşimi sorunsalının ikinci boyutu olan mekan kavramı irdelenmektedir. Tez kapsamında, kültür- mekan etkileşimi bağlamında belirli tarihsel süreçleri içerisinde mevcut mekan morfolojisinin, toplumsal bileşen ve değişkenler ile ilişkisi araştırıldığından, mekan kavramı, var olan (mevcut) mekan olarak ele alınmıştır.

Bu bölümde, şehirsal mekan kavramı ise, şehirsal mekan öğeleri kapsamında irdelenmiş olup, kullanıcı yapısına ve toplum bileşenlerine bağlı olarak şehirsal dış mekanlar ve şehirsal dokuya etken şehirsal kapalı mekanlar olarak algılanmalıdır. Bu bölümde ayrıca, şehirsal mekanı toplumsal-kültürel etmenlerle bütünleştiren ve farklı şehirsal dokuların oluşmasında açıklayıcı bir kavram olan kimlik kavramı ve şehirsal dokuyu oluşturan öğeler irdelenmiştir.

Dördüncü bölümde, ikinci ve üçüncü bölümde ele alınan tüm kuramsal bilgiler, çalışma alanlarının bulunduğu Tarihi Yarımadada sınırları içerisinde irdelenmiştir. Toplumsal bileşenlerin ve kültürel yönlendiricilerin mekansal yansımalarını ortaya koymayı amaçlayan tez çalışması kapsamında, Tarihi Yarımadanın şehirsal makroforumu belirleyen toplumsal etmenler; bu ilişkiyi ortaya koymaya yönelik başlıklar ve dönemler kapsamında irdelenmiştir. İkinci bölümde toplumsal etkileşimi oluşturan toplumsal gruplar; bu bölümde demografik yapıyı oluşturan azınlık ve Müslüman halk olarak irdelenmiş; toplumsal kurum kavramı yerleşmeleri yönlendiren yönetim düzeni, değerler ve davranış kalıplarının mekansal yansımalarının Tarihi Yarımadadaki mekansal etkileri bağlamında değerlendirilmiş ve kurumsal yapılaşmanın şehir makroforumu üzerindeki dokusal oluşumları ele alınmıştır. Bölüm 3'te kuramsal olarak açıklanan mekan ve şehirsal doku kavramı ise, Tarihi yarımadanın şehirsal doku özellikleri kapsamında irdelenerek; toplum-mekan bileşenleri; tarihi yarımadada coğrafyası içinde bütüncül olarak ele alınmış ve kavramsal açıklamalarının mekansal izdüşümleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Bölüm 5'te ise, tezin konusu bağlamında seçilen iki farklı toplumsal grubun (azınlık grup ve müslüman grup) yaşamış oldukları yerleşmelere ait örnek alanlar üzerinde, Bölüm 2 ve Bölüm 3'te açıklanan kavramsal olgular ile Bölüm 4'de irdelenen mekansal yansılar şehirsal doku özelinde irdelenmektedir. Bu bağlamda, azınlık grubun yerleşme dokusu olarak Ermenilerin yaşamış oldukları Künkapi bölgesi ile Müslümanların yerleşim alanı niteliğini taşıyan Süleymaniye bölgesi seçilmiştir. Bu alanlar üzerinde yapılan inceleme ve araştırmalar, tezi;

- “şehirsal dokuda kültürel etkilerin ortaya konması açısından, Ermeni yerleşmesi ve Müslüman yerleşmesini karşılaştırarak, farklılıkları oluşturan etkenlerin ortaya konması” hedefine yönelik olarak Fethi sonrası - Cumhuriyet öncesi dönemde şehirsal dokuyu etkileyen etmenlerin ortaya konması;
- “zaman içinde değişen kullanıcı yapısının, geleneksel şehir örüntüsünde nasıl ve ne ölçüde değiştiği neden olduğunun saptanması” hedefine yönelik olarak Cumhuriyet sonrası değişimin ortaya konması açısından, günümüz fiziksel envanterinin oluşturulması amacıyla yönelik çalışmaları içermektedir.

Değerlendirme ve Sonuç bölümünde ise, çalışma üç kırılma noktası altında değerlendirilmiştir :

I. Dönem (Fetih Sonrası-Tanzimat); Etnik çoğulluğun başladığı ve farklılıkların mekansal yansımalarının sosyal sınırlamalar ve gündelik yaşamda getirilen kısıtlamalar ve kadıncılıklarıyla gerçekleştirildiği Fetih sonrası dönem

II. Dönem (Tanzimat Sonrası-Cumhuriyet); Azınlık gruplara hak ve intiyazların tanıdığı, mekansal düzenlemelerin yasal dayanaklarının ortaya konduğu Tanzimat dönemi.

III. Dönem (Cumhuriyet Dönemi ve Sonrası); Uluslararası düzeyde değişimler ve toplumsal bazda yaşanan olaylar ile Gayrimüslim nüfusun yer değiştirme ve 1950'lerden itibaren şehirleşme politikalarının etkisiyle Anadolu'dan gelen yeni şehirli müslüman halkın Tarihi yarımadaya yerleşmesiyle oluşan yeni toplumsal düzen ve kültür-mekan etkileşiminde yeni bir etmen olarak ortaya çıkan zaman boyutu ve kültür farklılığının yerini alan sosyo-ekonomik yapı ve dünya görüşü farklılıkları.

Yukarıda ana hatlarıyla açıklanan kırılma noktaları bağlamında, kültür-mekan etkileşimini etkileyen değişkenler ortaya konmuş; kullanıcı yapısındaki değişimlerle birlikte zaman boyutunda da mekansal değişimlerin oluşmaya başladığı bu çoklu-kültürel şehirselleşme dokusu içerisinde gerçekleştirilecek bu tür araştırmalarda dikkate alınmak ve veri olarak yararlanılacak üzere bir sosyal, toplumsal tarihanalizi ve güncel fiziksel envanter çalışması ortaya konmuştur.

1.3 Yöntem

Kuramsal Bilgi Edinme Konusu – Kültür- Mekan Etkileşimine Bağlı Şehirselleşme Dokusu Farklılaşmaları çalışması kapsamında izlenen yöntemde öncelikle kültür ve toplumsal yapı alt başlıklarının oluşturduğu temel kavramlara ve şehirselleşme dokusu kavramlarına yönelik bilgi toplama aşaması gerçekleştirilmiştir. Şehirselleşme dokusu karşılaştırmalarına yönelik sosyolojik tanımlamalara ilişkin kuramsal bilgiler, toplumbilim ve sosyal antropoloji literatüründen (kitap, makale, vb.) yararlanılarak elde edilmiş ve bu bilgiler tez

konusu kapsamında çalışmaya uyarlanmıştır. Mekan, şehirsal mekan ve kimlik ile şehirsal doku kavramları ile ilgili olarak, şehircilik ve mimarlık literatürü incelenerek, elde edilen bilgiler, çalışma konusuna uyarlanmış ve tezin kuramsal kapsamını oluşturmuştur.

Çalışma Alanı ile İlgili Bilgi Toplama Konusu – Çalışmada, kuramsal kapsamın çalışma alanında örneklenmesi aşamasında izlenen yöntemde, şehir ve mimarlık dokusunu içeren şehirtarihi literatüründen, seyahatnamelerden, ve toplumsal yapıya yön veren yönetmelikler ve düzenlemeleri içeren toplumsal tarih literatüründen yararlanılmıştır.

Fiziksel Envanter Konusu – Kültür- Mekan Etkileşimine Bağlı Şehirsal Doku Farklılaşması konulu tez çalışması kapsamında, geleceğe dönük çalışmalarda veri olarak kullanılmasına ağırlık ile hazırlanan fiziksel envanter çalışmasında, Coğrafi Bilgi Sistemi (CBS) ile veri tabanı oluşturma yöntemi uygulanmıştır. Seçilen örnek alanlar üzerinde, analitik etüt ve doku analizi gerçekleştirilerek, Arc View 3.2 yazılımı ile veri tabanı oluşturulmuş ve alan ölçeğinde yine aynı yazılım yardımıyla analiz föyleri elde edilmiştir. Elde edilen yapısal veriler ve dijital fotoğraf makinesi belgelenen yapı ölçeğindeki fotoğraflar birleştirilerek, Office yazılımı yardımıyla bina envanter föyleri hazırlanmış, böylece hem alan ölçeğinde hem de bina ölçeğinde fiziksel envanter oluşturulmuştur.

BÖLÜM2 TEMEL KAVRAMLAR

2.1 Kültür ve Tanım

Kültür, aynı birliği ve geleneği paylaşan bireylerin yeni nesillere aktardıkları bir grup öğrenilmiş davranışlar bütünüdür. Topluları bir diğerinden ayıran temel özellik toplumların kültürüdür; ve kültürel farklılıkların temeli, kültürü oluşturan yaşam tarzı, değerler ve davranış sistemindeki çeşitliliğidir.

Bu nedenle, kültürle ilgili yapılan tanımların, çok önemli bir bölümü, toplum ve toplumbilim felsefesi ne dayanmaktadır. Bunlardan en önemileri şunlardır :

- Kültür, bir toplumun hayat biçimidir ; R. Linton
- Kültür, toplumdaki geçmiş davranışların biriktirilerek aktarılan sonuçlarıdır : L.J. Carr

Bu tanımlardan da anlaşılacağı üzere, kültür ve toplum ; birlikte var olan gerçekliklerdir, ve kültürün birbirinden farklı çok sayıda tanımı olması ; soyut bir kavram olmasının yanı sıra, çözümlemesi ve yorumlanması zor olan ve ayrı bir uzmanlık alanı gerektiren toplum ve toplumbilim ile birlikte değerlendirilmesi gerektiğinden kaynaklandığı ortaya çıkmaktadır. Örneğin ; kültür toplumbilim literatüründe aşağıda açıklanan kavramlar karşılığında kullanılmaktadır.

- Kültür bir toplumun veya bütün toplumların birikimli uygarlığıdır.
- Kültür belli bir toplumun kendisidir.
- Kültür bir dizi sosyal süreçlerin bileşkesidir.
- Kültür bir insan ve toplum teorisi dir (Güvenç, 1997, sf. 95).

Kültürü bilimsel bir temele dayandırmak isteyen Antropolog A B Taylor ise, kültürü “uygarlık” ile eş anlamlı kabul ederek, yukarıdaki temel kavramların da birleştiği şutani m ortaya koymuştur : “ Kültür ya da uygarlık insanın, bir toplumun üyesi olarak edindiği bilgi, inanç, sanat, ahlak, gelenek ve göreneklerle her türlü beceri ve alışkanlıklarını içeren karmaşık bir bütündür” (Turan, 2000, sf. 16). Taylor’un kültür tanı m, insanı, soyut olan kültür kavramıyla, somut olan insan davranış ve kalıpları arasında ara kesit olarak yerleştir miş ol makla birlikte; kültürde insan ve insanbili min önemi ni, kültürün toplumla ilişkisini vurgulayarak ifade et mektedir.

İnsan ve insana ait olan tüm değerler ile birlikte değerlendirildiğinde ise, kültür ; Marx’ın “doğanın yarattıklarına karşılık insanoğlunun yarattığı her şeydir.” tanı m göre ise kültürün, doğanın insanlar tarafından değiştirilmesi ile ilişkili bir ol gu olduğunu ortaya koymaktadır.

Kültür, hem insanın oluşturduğu, hem insana (davranışlar, yaşantı arzı olarak) kimlik kazandıran bir ol gu olduğuna göre; kültürel değerlerde bir anlam ve fenomen olarak, “insan” ve “insan davranışları” , kültür-toplum-mekan denkleminde, bağımsız değişkeni oluşturan olgulardır. Bir toplumsal varlık olarak insan, içinde doğduğu kültürün etkisi altındadır, ve içinde bulunduğu kültürün hem yansıması; hem de kültürü oluşturan yapının bir parçasıdır.

En geniş anlamıyla kültür, bir toplumun tüm yaşam biçimidir. İnsan davranışlarının öğrenilen yönüdür ve o toplumdaki insanların toplam olarak paylaşılmış yaşam biçimleridir. Toplum oluşturan bireylerin duygu, düşünce ve hareketlerinden oluşan kalıplardır. Kültür öğeleri, maddi olabileceği gibi (konutlar, giyimler,...) manevi öğeleri (din, dil, gelenek,...) de kapsamaktadır.

Kültür, “insanoğlunun yarattığı herşey” olduğuna göre, bir “dünya görüşü” yansıtır. Değerler ise, dünya görüşlerinin bir görüntüsüdür. Değerlerin analizi ni yapmak, bir ölçüde kültürün analizi ni ve ilişkiler sistemini ortaya koymaktır; ancak “değer”ler yapısal çevre ile ilişkilendirildiğinde karmaşık bir durum ortaya çıkar. Çünkü, değerler, davranış kalıplarını belirlediği gibi, sosyo-kültürel sistem içinde, toplumsal ve kentsel inşae oluşturan yardımcı faktör rolüne de sahiptirler.

Yerleşme ve kültür çalışmalarının sosyo-politik, kültürel ve tarihsel kapsamda incelenmesi gerekliliğini savunan Lawrence, kültürü nor matif kavramlar ve insan davranışlarıyla ilgili süreçler, ya da görünen ve görünmeyen kültürel faktörler olarak iki ayrı grupta ele almaktadır. Nor matif kavramlar, dünya görüşünü belirleyen idealleştirilmiş bir modelin etik ve estetik prensiplerinden oluşurken; ikinci gruptaki değişkenler ise bireysel ve grup davranışlarından oluşan örüntü haline gelmiş davranışsal süreçlerdir.

Düşünce ve hareketteki bu yineleniş, bir kültürel örüntüdür, ve davranış örüntüsü; kültürdeki inanç, anlayış, değer ve tutumları kapsar (Çelebi, sf. 77). Kültür, bu açıdan değerlendirildiğinde, ilişkili parçaları, alt sistemleri ve kavramları, sosyo-politik bir organizasyon içinde birleştiren bir kavram olarak değerlendirilebilir. Davranış örüntüleri (kalıpları), mekanın (davranış kalıpları ile örtüşüp örtüşmediği inceleme konusu olan mekan kavramının) özel kullanımları; kültürün yansımalarıdır. Kültürel materyal de (Mimarî, yerleşke vb...) davranış örüntülerinin mekansal izdüşümleri dir.

Grup kimliklerinin belirleyicisi olan değer yargıları ve davranış sistemlerinin kültürel etkilerinin toplumsal izdüşümleri ise, alt ve karşı kültür kavramları ile açıklanmaktadır :

2.1.1 Alt Kültür (Subcultures)

Farklı etkileşimler içine girerek, coğrafi sınırlar içinde, oluşan ulusal kültürün yanı sıra yörelere, bölgelere, insan gruplarına göre de değişimsöz konusudur. Ulusal sınırlar içindeki bu farklı kültürel birimlere ve sentezlere alt kültür adı verilir (Güvenç, 1991, sf 111).

Alt kültür, yerleşmelere göre esas kültürden temel özellikler bakımından çok farklılık göstermeyen derece farklarını, çeşitliliklerini kapsayan bir yaşantıdır. Sınıf veya etnik farklılıkların yoğun olduğu ve farklılıkların bilimsel olarak tespit edilebildiği (demografik, vb...) ülkelerde, bu farklılıklara bağlı alt kültürlerle rastlanmaktadır.

2.1.2 Karşı Kültür (Countercultures)

Karşı kültür, toplumdaki esas kültürde, yaşam tarzı, değerler, ve inanç sistemi vb. bakımdan farklılık gösteren grupların, kendilerini içinde yaşadıkları toplumdan farklı görmeleri, izole etmeleri, hatta bazı durumlarda olduğu üzere esas kültüre karşı tavır almalarını içeren görüş biçimi, bir yaşam tarzıdır.

Alt kültür ve karşı kültür gruplarının toplumsal yaşamı içinde sergiledikleri tavır ve davranışlar, toplumun yapısal dinamiklerinde etkindir, ve toplumsal yaşamın bileşenlerini oluşturmaktadır.

2.2 Toplum

Sosyo-kültürel bir olgu olarak toplum; belli anlam değer ve kurallara sahip olan belli bir çevrede, toplumu oluşturan bireylerin kabul ettiği değer ve kuralları, birbirleriyle yaptıkları etkileşimlerde kullanan grupların oluşturduğu bir yapıdır. Sorokin, toplum tanımında; belli etkileşimlerde bulunan kişi ya da grupların çeşitli davranış ve eylemlerinin belli amaçlara yöneldiğini ve bu kişi ve grupların aralarındaki ortak noktaların farkında olduklarını belirler (Kongar, 1995, sf. 42).

Toplum genellikle kendisini meydana getiren öğelerle tanımlanır. Bireylerin bir aradığı ile oluşan toplumsal yapıyı tanımlamak ve kavrayabilmek için toplum ve birey arasındaki ilişkinin belirlenmesi gerekir.

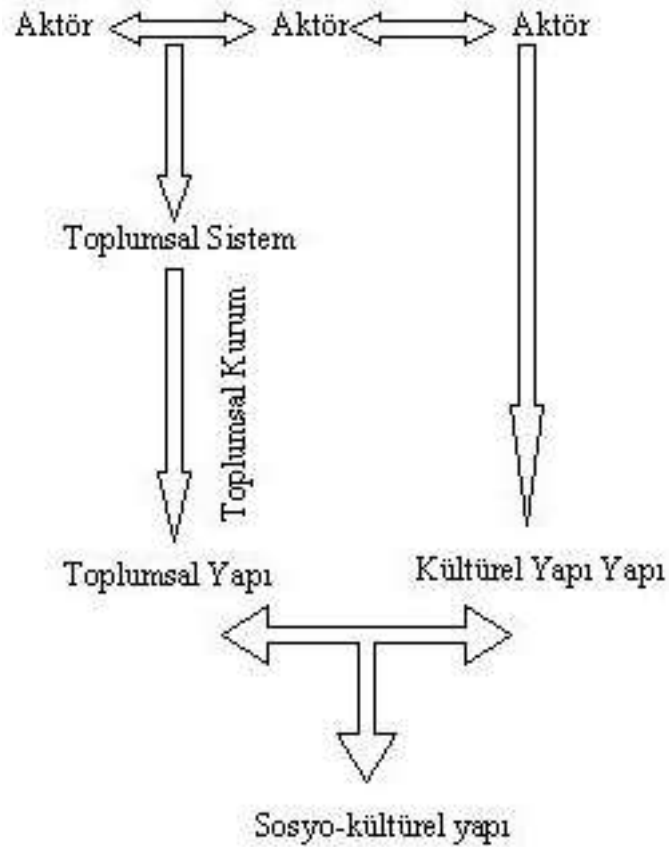
Birey, toplumda üstlendiği bir rol olduğunda, bir başka deyişle; toplumsal nitelik kazandığında *aktör* olarak tanımlanır. Aktörlerin bir araya gelmesi ile *toplumsal sistem* oluşur. Bir *aktörün* bir *toplumsal sistem* içinde nasıl davranışlarda bulunması gerektiğini belirleyen *toplumsal kurum* birbirleriyle etkileşim içinde bulunan aktörler arasındaki etkileşimin kurallarını sağlar.

Bir toplumsal sistem içindeki ilişkiler, toplumsal olgular ya da toplumsal kurumlar ile düzenlendiği zaman ise ortaya *toplumsal yapı* çıkar. Toplumsal sistemin birimi aktör olduğuna göre, toplumsal yapı ortak insan davranışlarının tümüdür; bir başka deyişle, toplumsal eylem ve etkileşim kalıplarıdır. *Kültürel yapı* ise, toplumsal yapıdan ayrı olarak, belli bir toplum ya da grup üyelerinin ortak davranışlarını yöneten, örgütlenmiş bir serininoratif değerlerdir.

Birbirlerinden ayrılması mümkün olmayan *toplumsal yapı* ve *kültürel yapı*, yani insan ilişkileri ile, insanların değerleri, kuralları, anlamları, bir arada *sosyo-kültürel yapıyı*, ya da *sosyo-kültürel dünyayı* meydana getirirler (Kongar, 1995, sf. 34).

Toplumsal yapıyı, kültürel yapı ile karşılaştıran ve sosyo-kültürel yapıyı ortaya çıkaran kavramlar sistemi, aşağıdaki tablo ile şematik olarak özetlenebilir :

Tablo 2 1 Toplumsal Sistemi Oluşturan Bileşenler

Yukarıdaki şema ile özetlenmeye çalışılan toplumsal düzen sisteminin, etkin ve verimli işleyişi, toplumsal sistem ile toplumsal yapının oluşumunda etken olan toplumsal gruplar ve toplumsal kurumlaşma ile doğru orantılıdır.

2.2.1 Toplumsal Grup

Toplumu oluşturan unsurları inceleyebilmek için öncelikle sosyolojik açıdan toplumsal (sosyal) grup kavramını incelemek gerekir. Bir insan topluluğunun sosyal

grup olarak değerlendirilmesi için o insan topluluğunun aşağıdaki özellikleri taşıması gerekmektedir :

- Bir den fazla bireyin birlikte oluşu,
- Grup yelerinin gruba dahil olduklarını hissetmeleri,
- Belirli karşılıklı rollere, statülere, değer hükümlerine ve inançlara sahip olmak,
- zelliklerini farkında olarak karşılıklı ilişki içinde bulunmak.

Toplumbilimve insanbilimaısından “grup”, birbirine benzenese de, aynı yerde ve aynı zamanda bulunan ve bazı öğeleri paylaşan bir topluluk, küme veya öbek olarak tanımlanmaktadır (Güvenç, 1997, sf. 37).

Toplumsal grup, yeterli sayılabilecek bir süre birbiriyle etkileşiminde bulunan ve ortak değerleri paylaşan iki ya da daha çok insan olarak da tarif edilebilir. Toplumsal grup, aynı zamanda fertlerin karşılıklı etkileşimiinde bulunduğu bir sosyal sistemdir.

2.2.1.1 Etik Grup

Bir toplumda, nüfusun değişik kesimleri, kendilerini öteki kesimlerden ayıran ortak kültürel özelliklerin paylaşımı yoluyla etnik gruplar oluştururlar. Etnik grup, bir toplumsal gruptur ve grubun toplumsal kiiliğini oluşturur. Ancak, her toplumsal grup etnik grup değildir. Bir etnik grubun oluşması için ana kültür kalıbından dilde, diinde, örf ve adetlerde, mimaride, müzikte, sosyal hayatı oluşturan elemanlarda farklılık olması gerekmektedir.

Etnik grupların yeleri, kendilerini toplumdaki öteki gruplardan kültürel bakımdan ayrı görürler; buna karşılık toplumun diğer üyelerinin onlara bakış açısı da aynı doğrultudadır.

Etnik grupların varolduğu çok etnikli bir toplum dört ana özellik gösterebilir.

- Çeşitli farklı etnik gruplardan meydana gelen karmaşık bir yapı,

- Bir temel ve ana etnikliğin bulunduğu ülkelerde buna paralel kısmi bazı etnik gruplarının bulunması,
- Bir veya daha fazla dış kaynaklı etnikliğe dayanan grup veya grupların yer aldığı yapı,
- Bir veya daha fazla olup etnik azınlık haline gelmiş dezavantajlı bir etnik grubun ve grupların yer aldığı yapı.

2.2.1.2 Azınlık Grup

Azınlık gruplar (etnik azınlıklar), ulus veya uluslar arası anlaşmalarla oluşan gruplaşmalardır. Etnik azınlık grupları, kültürel özellikleri ile esas (hâkim) kültürden farklılık gösterirler.

Azınlık grubunun üyeleri kendilerini çoğu durumda, hâkim kültürün bireylerinden ayrı bireyler olarak görürler. Azınlık grupları genellikle fiziksel ve toplumsal olarak toplumun genelinden yalıtılmışlardır, ve belirli sentlerde, ülkedeki belirli kentlerde ya da bölgelerde yoğunlaşma eğilimi gösterirler (Giddens, 2000, sf. 225).

2.2.2 Toplumsal Kurum

Toplumsal kurum örgütlenmiş bir görelî bütün oluşturan düşünceler, inançlar, gelenek-görenek ve davranışlarla maddî öğelerden (yapılar, simgeler...) kuruludur ve süreklilik gösterir. Bu tanımlamanın gösterdiği üzere kurumun iki özelliği öne çıkmaktadır :

- Organik bir görelî bütün oluşturmaları (Öğeleri arasında organik bağlar bulunan bir örgüt olması)
- Görelî bir sürekliliği olması : Bir kurum onu oluşturan bireylerle karşılaştırılacak ölçüde uzun zamanlıdır ve hatta yüzyıllar boyu sürebilir. Süreklilikteki göreliliğin belirtilmesi, kurumların tarihin uzun dönemleri içine bazı önemli nitelik değişimlerinden, eşdeyişle bir evrimden geçtiklerini ifade etmektedir (Ozankaya, sf. 181). Örneğin, padişah düzeninden parlamenter düzene geçiş, tarımtoplumundan sanayi toplumuna geçiş gibi değişim süreçleri ile meydana gelen toplumsal dönüşümler gibi...

Doxiadis'in yerleşmeler kuralı (ekistics) kapsamında ortaya koyduğu sistemsal müdahale türlerinin, birbirleriyle ilişkileri, görelî bütünlük kavramının açıklanmasında yardımcı bir hipotezdır. Doxiadis'in kuralına göre, toplum beş ayrı öğeden oluşmaktadır. Bu öğeler : Doğa, İnsan, Toplum Bina (Konut) ve Ağ Sistemi (Network)dir. Toplumsal ilişkiler sisteminin, dolayısıyla toplumsal kurumların sürekliliğini sağlanması için, yerleşmeleri oluşturan bu 5 öğenin, bütüncül bir değerlendirme-özünleme anlayışıyla ilişkilendirilip, birbirleriyle ilişkilerinin uyum içinde olması sağlanmalıdır. Toplum-insan uyumunun amacı da, insanın yaşadığı mekana uyumdur ve diğer elemanlar, zaten bu uyumun parçalarıdır. Örneğini, insan yaşamının ortalama 60-70 yıl sürdüğü halde binanın 100 yıl kadar ayakta kalabileceği, toplumların çok daha uzun süre varlıklarını sürdürdükleri bilinmektedir. Doxiadis, toplumsal kurumlar arası uyumun ve sürekliliğin sağlanması na yönelik girişimlerde dikkat edilmesi gereken noktanın ; öğelere yapılan müdahalelerin toplumsal kurum elemanlarının yaşlarıyla ters orantılı olması gerektiğini; özetle, elemanın yaşı arttıkça müdahale oranı azalmalıdır ezi ni ortaya koymuştur (Doxiadis, 1968, sf. 152). Nteki mt oplumsal yapıların oluşum süreçlerine baktığımızda sosyal ve kültürel değerlerin ne kadar uzun zamanda var oldukları görülmektedir. Bu özellikleri sağlayan elemanlarda olacak bir değişim var olan inşesal değerlerinde azalmalara neden olabilir. Örneğin tarihi yerleşim bölgelerinde yüzyıllarca süregelen köklü bir sosyal ve fiziksel oluşum ile birlikte, ihtişamlı fiziksel doku sergileyen bir şehirsal kimlik kazanmışlardır. Ancak, kültürel ve fiziksel estetiğin oluşmasındaki birincil faktör olan sosyal dokudaki ani toplumsal değişimler sonucunda, söz konusu bölgelere tamıyla farklı bir sosyal dokunun yerleşmesi sonucu ,fiziksel yapıda zamanla etkileri ortaya çıkan değişimler, olumsuz yönde başkalaşımalar ortaya çıkmaktadır.

Çünkü, kurumları belirleyen, onlara tanıtıcı özelliklerini kazandıran ana etken, bunların içinde yer aldıkları toplumun nesnel koşullarıdır. Kurumlar bu nesnel koşulları daha da sağlamlaştırmak ve belirgin kılmak üzere toplumca oluşturulurlar. Her toplumda pek çok konuda *belli kalıplar* kurumlasmaktadır : bayramları kutlama, özel günlerde toplanma... gibi. Ancak toplum bilimcilerin “kurum” diye ayırt ettiği asıl kural dizileri ya da kalıplar, her toplumda insanların temel gereksinimlerinin karşılamaya ilişkin olanlardır : Neslin sürmesini sağlama, yeni üyeleri toplumun kültürüne hazırlama, düzeni koruma vb.

Her toplumsal kurum her toplumsal grup gibi, bir “davranış kuralları-mevkiler-eylenler” bütünüdür. Ve toplumsal yapı ile tüm değerler sisteminin oluşturduğu bütün yerleşmelerdeki toplumsal yapıyı şekillendirmektedirler.

Bir yerleşmedeki sosyal/toplumsal yapıya şekil veren değişkenler ; doğal kaynaklar, teknoloji, nüfus ve özellikleri, sosyal organizasyon ve bunların hepsinin etkileşiminden doğmuş değerler sistemi şeklinde özetlenebilir.

2.2.2.1 Değerler

Sosyolojik anlamda değerler, grubun veya toplumun, kişilerin davranış örneklerinin amaçlarının ve diğer sosyo-kültürel düzenlerinin önemlerini ölçmeye yarayan ölçütlerdir.

Toplumbili amaçlarından değerler, aşağıdaki özelliklere sahiptir :

- Grubun veya toplumun üyelerince paylaşılmışlardır. Çoğunluk tarafından kabul edilmişlerdir, ve herhangi bir bireyin düşünce yapısına bağlı değildirler.
- Toplumu oluşturan bireylerce, genel refahın korunması ve toplumsal gereksinimlerini tatminine bağlı olduklarına inanılmaktadır.
- Değerler, birçok insan arasında genel onama veya anlaşmaya dayandıkları için kendilerinin canlandıran veya taşıyan şeylerden soyut olarak insan zihinlerinde yer etmiş kavramsal varlıklara sahiptirler (Fichter, 1966, sf. 294).

Değerlerin, toplumda ve toplumsal yaşamda çeşitli işlevleri vardır. Bunlar :

- Bireylerin, grupların, toplumsal önemlerini ölçmek, toplumda çeşitli tabakalaşmaları tayin etmek, bireye çevresinin diğer üyelerinin gözünde hangi yeri işgal ettiğini öğretmek.
- Toplumdaki maddi şeylerden hangisinin arzuya değer, yararlı, gerekli olduğunu tayin etmek ve bunlar üzerine dikkati çekerek istekleri ve ilgileri tahrik etmek.
- Toplumdaki ideal düşünme ve ideal davranma biçimlerini tayin etmek.
- Toplumsal rollerin seçilmesi ve yerine getirilmesi konusunda rehberlik etmek.
- Toplumsal denetim ve toplumsal baskı aracı olarak etkili olmak.

- Toplumsal dayanışmayı gerçekleştirir (Fichter, 1966, sf. 302).

Değerler, yaşam tarzının oluşumunda etkilendirler. Yaşam tarzı ise, aktiviteler sistemi (davranış örüntüleri)ni belirler. Bir başka deyişle, sosyal değerler ve kimsen de yaşam tarzı, grupları karakterize ederler.

2.2.2.2 Davranış Kalıpları (Davranış Örüntüleri)

Dünya görüşünün yarattığı değerlerin, toplumsal izdüşümü olarak kabul edebileceğimiz davranış örüntüsü ; herhangi bir toplumda neyin kabul edilebilir, neyin kabul edilemez olduğu hususunda bir model veya rehber olarak hizmet eden genelleşmiş, standardize edilmiş ve düzenlenmiş davranışlardır. Davranış örüntüsü, aynı davranışta bulunan insanların, sürekli yinelenmeleri yoluyla biçimlenmiş ve formlaşmıştır. Bir toplumdaki kişi uzun bir süre boyunca aynı şeyi aynı biçimde yaparsa, orada sürekliliğ dan bir sosyal alışkanlık gelişir.

Bir yerleşmede, sosyal katmanları oluşturan ilgili grupların kültürel kimlikleri, yerleşmede yaşayan grupların davranış kalıpları ile ortaya çıkan aktivite-fonksiyon sistemleri ile bağlantılıdır. Aktivite ve fonksiyon sistemleri, fiziksel form ve yapılarının tasarımı kriterlerini etkileyen faktörler olduğuna göre, davranış kalıplarının (örüntülerinin) etkilerini, kültürel kimlik ve etnisizm boyutunda incelemek, kültürün yapılaşmış çevre ile ilişkisini incelemeyi gerektirir.

2.2.2.3 Örf ve Adetler

Örf ve adetler, toplum içindeki sosyal ilişkileri düzenleyen normlar olarak tanımlanabilir. İnsan topluluklarında yapısal-işlevsel bir değere sahip olan örf ve adetler, toplumun işleyiş düzeninin içinde önemli bir yer teşkil ederler.

Adetler, halk tarafından alışılmış ve yaygın olarak uygulanan davranış şekilleridir. Toplumsal bir varlık olan insan, sosyal bakımdan kabullenilmiş ve yerleşmiş hareket tarzı olan adetlere, farkına varmadan uyum gösterir (Erkal, 1999, sf. 26) Birbirini tanımayan insanların karşılaştıklarında selamlaşabilmeleri, selamlaşmada statü ve meslekteki mevkiilerin esas alınması, evlerin içine ayakkabı ile girilmemesi, adetlere örnek olarak verilebilir.

Halkın adetlerine doğru veya yanlış ölçüleri eklendiği zaman, örf haline gelmektedir. Bir başka deyişle, örf; adetin yaptırım gücü bulunduğu durumda ortaya çıkan davranış şeklidir. Yaptırımcı güç, kanun gücünde de olabilir, hatta bazı yönetim şekillerinde kanunun yerini de alabilir.

Törelere ise; toplumlar da zorunlu olarak kabul edilen davranışlardır, ve birey kendini bu davranışları yapmak zorunda hisseder. Aksi takdirde, çoğu durumda ; bireyin üyesi olduğu toplumdan dışlanması söz konusudur(Erkal, 1999, sf. 28).

Bütüncül anlamda, toplumsal strüktürü etkileyen etmenler olarak, gelenekler; yerleşmelere, süregelen ve kalıplaşmış davranışlar ve işaretlerle aktarılır. Yerleşmelerdeki belirleyici işaretler, eğer fark ediliyorsa ve anlaşılıyorsa, belleklere yerleşir ; yerleşmeye girildiği anda kendine özgü özellikleri dikkat çeker. Hangi kuralların uygulandığı anlaşılıyorsa, o yerleşmenin belirgin bir kimliği var demektir.

2.2.3 Toplumsal Yapı

Toplum yaşamı, ortak gereksinimleri karşılamak için, belli temel işlevleri yerine getiren belirli yapılarla mümkün olmaktadır. Toplumbilimcilerin görüşüne göre, toplumsal yapı; başlıca toplumsal grup ve kümelerden oluşmaktadır.

Toplumsal yapının başlıca öğeleri, nüfus, çevre ve yerleşim ekonomisi, toplumsal sınıflar, eğitim siyaseti, hukuk, aile ve dindir (Ozankaya, 1994, sf. 177). Toplumsal yapıyı oluşturan her öğe, yerine getirdikleri işlevler ile toplumsal yapıyı tamamlayıcı bir özellik taşımaktadır.

Toplumsal yapı kavramı, toplumu oluşturan öğeleri, ve bu öğelerin toplum bütünü içindeki yerlerini ve aralarındaki ilişkileri ve böylece işleyişlerindeki düzeni içermelidir. Bu takdirde, toplumsal yapı işleyişinde, yani toplumda, bir denge söz konusu olmaktadır. Toplumsal öğeler arasındaki denge, toplumsal yapı öğelerinin, birbirleriyle ilişkileri ile doğrudan bağlantılı olduğu için, toplumsal öğelerin birbirlerini etkileşimleri, toplumsal yapı öğelerini, ve toplumsal yapı karakteristiklerini kavramayı gerektirmektedir.

2.2.3.1 Toplumsal Yapı Öğeleri

Toplumsal sistemi içinde, inanç sistemi öğesinin, yerleşme öğesi üzerindeki etkisinin konu alındığı bir çalışmada olması dolayısıyla, bu doğrultuda belirlenecek bir sorunsal, toplumsal yapıda etkin öğeler olan din, yerleşme ve bireyler kapsamında oluşturulabilir. Dolayısıyla, bu bölümde anlatılacak olan toplumsal yapı öğeleri, bu doğrultuda seçilmiş olup, ana hatları ile aşağıda açıklanmıştır.

▪ *Nüfus*

Nüfus, toplumsal yapıyı oluşturan dinamik bir araçtır. Nüfusun incelenmesi, aynı zamanda toplumun toplumsal yapı koşullarının ortaya konması anlamına gelmektedir. Çünkü, demografik yapı özellikleri, toplumsal yapının bir öğesi olmakla birlikte, diğer öğelerin kendi iç dağılım düzenlerini de etkileyen bir faktördür.

Bir toplumdaki değerler, inançlar ve davranış kalıpları sisteminin, toplumun tüm öğeleri arasında bir denge ve bütünlük içinde işleyişinin nüfusun yapısı ile ilişkisi, söz konusu değerler sistemlerinin uyumu birlikteliği ve toplumsal yaşamda uygulanabilirliği ölçüsündedir. Çünkü, toplumsal yapının zorunlu öğesi olan uyum ve dayanışma, toplumu oluşturan bireylerde ortaklaşa bilgilerin ve bağlılık duygularının oluşumuna bağlıdır.

Ortak bilgi ve paylaşımların, aynı toplumu içinde doğup büyümüş bireyler arasında daha kuvvetli olması, heterojen toplumlarda, etkin toplumsal öğeler arasındaki ilişkinin zayıf olacağı anlamına değildir. Aynı gelenek ve görenekte yetişmiş olmak, aynı ulustan olmayı gerektirmeyeceği gibi, toplumsal uyumun anlamı tek tip değer ve inanç sisteminden olmak anlamına gelmez. Örneğin, aynı dine mensup bireylerin ortak inançlar sistemine dahil oldukları halde, farklı sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyinde gelişmişlik nedeniyle, şehirseldiğer mekanda birbirlerinden kopuk (segregeli) olmalarının yanı sıra, farklı inanç sisteminden insanların, toplumsal yaşam biçimleri farklı olsa bile aynı toplumu içinde uyumlu bir bütün oluşturmaları mümkündür. Bunun en belirgin örneği, İstanbul tarihi yarımadada bölgesinde müslüman ve gayri-müslim toplulukların, farklı inanç sistemleri olmalarına karşılık uyumlu bir birliktelik ortaya koymalarına rağmen, 1950'lerden sonra ortaya çıkan şehirseldinamiklerdeki dönüşüm sonucu aynı bölge içinde biraya gelen Osmanlı

dönemi İstanbul müslümanları ile Anadolu insanının birbirlerinden toplumsal anlamda kopuk yaşamaları ve bunun şehirselleşmeye etkisidir.

▪ *Yerleşim Özellikleri*

Barınma ve yerleşim şekilleri, konut ve mekan anlayışı, coğrafi koşullardan etkilense de; yerleşimlere asıl şekil veren, içinde yaşayan toplumun kültürüdür. Bir başka deyişle, fiziki yapıyı mekanik olarak değiştiren doğal afetler dışında, fiziki yapının sosyal ve kültürel etmenler tarafından formlaştırıldığı ifade edilebilir.

Geleneksel aile yapısının varlığını sürdürdüğü Arap ülkelerinde geniş odalı konutların çoğunlukta olması ile, çekirdek aile ya da bekar evlerinin yaygın olduğu batı ülkelerinde stüdyo tipi konut yapılarının artmış olması, yerleşim mekanlarında, toplumsal yapıyı biçimlendiren öğelerin etkilerini ortaya koymaktadır.

Yerleşim özelliklerinin toplumsal değerlerin ve toplumsal yapıyı oluşturan öğelerden etkilenmesine örnek olarak, nüfusun yanı sıra inanç değerleri sistemi de verilebilir. Buna örnek olarak, müslüman konutunda evin bir bölümünün mahrem olması anlayışı ile, dışa açık ve şeffaf cephede bir sakınca görülmeyen Amerikan konut tipleri örnek olarak verilebilir. Bir diğer örnek, İsrail’de bir kooperatif köy tipi olan “Kibbutz”lar ve “Moshav”lar aralarında bazı farklar bulunmasına karşın, coğrafi çevreden çok Museviliğin örf ve adetlerini ve değer hükümlerini yansıtıcılarıdır (Erkal, 1999, sf. 193).

▪ *Toplumda İnançlar : Din*

İnsanların çevrelerine ve kendilerine ilişkin olarak oluşturdukları düşüncelerin bir bölümü inanç sistemi dahilindedir. İnanç, bir samiyeye ya da kanıya dayanarak oluşturulup benimsenen görüşler olarak tanımlanabilir (Özankaya, 1994, sf. 450).

Toplumsal yaşamı içinde önemli etkileri olan inançlar içinde dinsel inançların önemi, toplumsal yapı içinde etkin bir konumdadır. Din kavramının toplumsal hayatla birlikte başladığı kuşkusuzdur, ve insanlığı bilinen en eski dönemlerinden günümüze, inanç ve tapınma yönleri bakımından birbirinden çok farklı dinlere sahip olmuştur.

Durkheim tarafından “kutsal yani birbirinden ayrı ve yasak nesnelerle ilgili olan inançlardan ve belirli tapınma yöntemlerinden meydana gelmiş ortak bir sistem” olarak tanımlanan din kavramı; çevrede, evrende sırrına varılamayan olay ve olguların açıklanması için yoruma kapalı da olsa özel bir alan oluşturur, aynı zamanda güncel yaşayışı da etkiler. Dolayısıyla, her din kendine özgü bir ahlak sistemi de mektir ve kabul ettiği öncelikler ve koyduğu yasaklar aracılığı ile de kişisel olduğu kadar toplumsal davranışları da etkilemektedir. Ayrıca, din; inanç ve tapınma kuralları ve yöntemleri ile de temizlenme, yeme içme, perhiz, giyim-kuşam ve sanatla uğraşılacak alanlarda da kimi zorunluluklar ya da sınırlamalar getirebilir. Hukuk kuralları içeren dinlerde bu belirleme ve sınırlamalar daha da büyük ölçülerde görülebilir. Dolayısıyla, din ile kültürel değerler arasında dinamik ilişki olduğu ortadadır (Turan, 2000, sf. 110).

Geleneksel toplumlar da din, toplum yaşamının genel de merkezi nde yer alır. Dinin kültür hayatını etkilemesi, toplumda geçerli olan din anlayışına göre değiştiği için, öncelikle yeryüzündeki üç büyük dinini ncelenmesi gereklidir. Dünya tarihinde etkili tek tanrılı dinler, Musevilik, Hristiyanlık ve İslamiyettir.

Musevilik

Musevilik, üç büyük din den en eski olanıdır. Tanrıya Yahova (Yahve) adı verildiği için Tanrının kulları anlamında Yahudilik olarak da bilinen Musevilikte, önemli bir yeri olan 10 buyruk; Yahovadan başka tanrı tanınaması dışında, adam öldürme, çalmama, komşuya karşı yalancı tanıklık etme, komşu malına göz dikme gibi ahlak kuralları sayılacak ilkeleri içermektedir. Musevi (Yahudi) olma yan kişilere karşı kapalı olan dinin bu özelliği, Yahudiliğin öteki toplumlar arasında yayılma masının başlıca nedenini oluşturmaktadır.

Hristiyanlık

Tanrısal esin (vahi y) esasına dayanan dinlerini kincisi olan Hristiyanlık, Museviliğin bir mezhebi olarak ortaya çıkmış ve bu dinin birçok özelliğini almıştır. Hristiyanlık felsefesi, tanrı ve insan sevgisi esasına dayanmaktadır. Hristiyanlık anlayışına göre, İsa bağışlatmak uğruna can vermiştir ve aslında bütün Hristiyanlar kardeştir. Barıştan yana olan İsa, yüzüne bir tokat indirilen Hristiyanın ona karşılık vermesini

değil, öteki yanağı çevirmesini öğütlemiştir. Dinin inamışına göre, önemli olan yaşamda mutluluktur ve mutluluğunun da pek çok yolu ve yönü vardır.

Bugün, bir milyanın üstünde insanın inandığı, dünyadaki en yaygın din olan Hristiyanlıkta, teoloji ve kilisenin organizasyonu bakımından farklılık gösteren ve en yaygın olanları Katolik, Protestan ve Doğu Ortodoks mezhepleri olan pek çok bölünme vardır.

İslamiyet

İkinci yaygın din olan İslamiyet, Hristiyanlığın ortaya çıkışından yaklaşık 600 yıl sonra ortaya çıkmıştır, ve tanrının birliğine ve insanların karşılaştığı ve karşılaşacağı her türlü olayın daha önceden tanrı tarafından bilindiği ve öngörüldüğü felsefesini barındırmaktadır.

İslamiyetin kutsal kitabı olan Kuran'da, İslamiyetin inanç ve ibadet alanına ilişkin kuralların yanı sıra toplum hayatını düzenleyici kurallar da yer almaktadır. İslamiyeti öteki esin (vahi) dinlerinden ayıran bir başka belirgin niteliği de, aynı zamanda bir devlet dini olması ve kutsal kitabı Kuran'ın hukuka ilişkin bazı kurallar içermesidir. Bu özelliği ile, İslamiyet toplumu yaşam üzerinde oldukça etkin olmuş, ve bireylerin güncel yaşantılarını etkilemiştir.

2.2.3.2 Toplumsal Yapının Özellikleri

Toplumsal yapıyı oluşturan bireyler, toplumun diğer bireyleriyle olan ilişkileri bağlamında değerlendirildiğinde, aynı zamanda toplumsal sistemin bir aktörüdürler. Bu aktörler, toplum sistemi içinde çeşitli durum ve süreçlerde varlıklarını sürdürmeye çalışırlar. Toplumsal sistemin bu özelliği, toplumsal yapının niteliklerini ortaya koymaktadır. Bu bölümde, toplumsal yapıda bireyin ve/veya bireylerin aldıkları roller ve toplumsal sistem içindeki ilişkiler bütünü incelenecektir.

▪ Toplumsal Etkileşim

Temelinde insan ilişkilerinin olduğu toplumda, ilişkilerin kalıplarını, toplumsal olguların ya da kurumların belirlediği önceki bölümde ifade edilmişti. Söz konusu kurumlar, davranış örüntüleri, değerler ve adetlerin belirlediği yaşam tarzında; din, ahlak, kültür, ekonomi, siyaset, eğitim gibi çeşitli alanlardaki insan etkinliklerini

(aktivitelerini) düzenlerler, ve bu etkinlikler bireyler (aktörler) aracılığıyla yapılır. Dolayısıyla, bir toplumu oluşturan bütünde; tüm ögeler birbirleriyle devamlı bir etkileşim halindedir.

Toplumsal etkileşim sürecinde, iki farklı eylem türü oluşmaktadır. Bunlar :

Kültürasyon- Kültürlenme (Culturation)

Kültürlenme (Culturation), değişik alt kültür gruplarından kalıp belli yer ve zamanlarda bir araya gelen, birbirlerini etkileyen gruplar arasındaki kültür etkileşimidir (Güvenç, 1997, sf. 86). Bütünleşmiş kültür olarak da ifade edilebilecek olan kültürasyon ; farklı örüntü, rol ve kurumların katkısıyla oluşmuş bir toplamsistem olarak kabul edilebilir (Çelebi, 1990, sf. 186).

Uyarlanma

Kişi veya gruplar birbirleriyle tümüyle bir uzlaşma ve armoni içinde değilken bile kişilerin eylemlerini sürdürmesini olanaklı kılan en alt düzeydeki bir çeşit düzenlemedir (Çelebi, 1990, sf. 102).

Toplumsal etkileşim daima iki yönlüdür. Herhangi bir toplumsal öge, başlangıçta, bir başka ögeyi etkileyebilir. Ancak, başka bir zaman veya durumda, kendisi de etkilendiği öge tarafından etkilenmeye başlayabilir. Toplumsal ögeler arasındaki etkileşimin, diğer ögeler üzerinde nasıl bir etki yaptığının saptanması, toplumsal değişimin, toplum düzeyindeki oluşumşemasını ortaya koyar. Toplumsal oluşumşeması, bütünleşme ve değişimi ve bu süreçlerin bileşkesini içerir.

▪ ***Toplumsal Bütünleşme***

Toplumsal yapı bir bütündür ve bütünlük en kısıtlanmaz, toplumun çeşitli kurum ve ögeleri arasındaki ilişkinin devamıdır. Bu ilişki ahenkli ya da çatışmalı bir şekilde devam ettiği sürece toplumsal bütünlük var demektir. Uzlaşma halinde zaten var olan bütünlük kavramının yanında, çatışma durumunda iki olasılık ortaya çıkar. İki veya daha çok kişi veya grubun bir diğerini ortadan kaldırmaya veya etkisizleştirmeye çabaladığı bir formolan çatışma ilişkisi ya geçici bir dengeye yol açar ya da çatışma sonunda bazı toplumsal ögeler yok olur (Kongar, 1995, sf. 283).

Toplumsal (Sosyo-kültürel) bütünleşme, tüm insan ilişkileri sisteminde katı bir türdeşliğin varlığı anlamına gelmez. Farklı parçaların birleşmesi, düzenlenmesi ve bütünleşmesi olmadıkça, bütünleşmeden söz etmek olanaksızdır. Bütünleşme terimini genellikle sosyalizasyon, özünseme, amalgamasyon, ve akkültürasyon gibi sosyal süreçleri belirtir. Örneğin, köyden kente veya bir ülkeden diğerine göçen kişi yeni çevresinin davranış örüntülerini derece derece alarak sosyokültürel bütünleşme sürecine girer, ya da farklı etnik kesimin insanları bir arada yaşamak durumunda kaldıkları zaman, kendi davranış örüntülerinden ödün vermeden, ancak diğer grubun davranış kalıplarını da saygı ile benimsenerek bir toplumsal bütünleşme süreci içinde girebilir.

Toplumsal bütünleşme temel kurumların birlikte eşgüdümendirilmesi demektir. Kültür düzeyinde bütünleşmenin bulunması, bir toplumun karşılaşabileceği en ciddi problemdir. Bütünleşmiş kültür; farklı örüntü, rol ve kurumların katkısıyla oluşmuş bir toplam sistemdir. Kültür sürekli değişen bir sistem olduğu için her zaman küçük boyutlu birtakım zayıflıklar ve gecikmeler vardır. Bir toplumsal kurum diğerinden daha hızlı gelişebilir. Bu da, Doxiadis'in Yerleşmeler kuralında belirtildiği gibi, müdahale derecesini belirler; ve toplumsal dinamiklerin önceliklerini ortaya koyar (Bkz. Bölüm 2.2.2). Örneğin, töreler, daha az önemli olan alışkanlıklara göre daha yavaş gelişirler. Belirli roller diğer rollerden daha çok şey gerektirir. Bazı değerlere diğerlerinden daha çok ağırlık verilir. Örneğin, bir etnik topluluk, giyiminden ya da oturduğu yapının malzeme cinsinden ya da cephe kaplama renginden ödün verebilir, ancak etnik yapısına ve inanç sisteminin gerektirdiği davranış kalıplarına müdahale durumunda, o toplumda kültürel bir çatışma meydana gelebilir.

Öte yandan dünya görüşlerindeki farklılık aralarında sosyal mesafe bulunan sosyal gruplara dahil olmak, toplumun manevi kültüründen, dolayısıyla ortak değerlerinden uzaklaşmak anlamına gelmez.

Sosyalizasyon

Sosyalizasyon, bireyin çevresindeki diğer bireylerle arasındaki etkileşim sürecini kapsayan ve sosyal davranış örüntülerinin kabulü ile sonuçlanan bir süreçtir.

Kültürleme olarak da ifade edilebilecek olan sosyalizasyon, toplumların kendisini oluşturan bireylere belli bir kültürü aktarma, kazandırma, toplumun istediği bireyi yaratma ve onu denetim altında tutarak, kültürel birikim ve beraberliği sağlama sürecidir.

Sosyalizasyon iki bakış açısından tanımlanabilir :

- Nesnel olarak sosyalizasyon, toplumun kültürünün bir kuşaktan diğeri ne geçirildiği; bireyin, örgütlenmiş sosyal yaşamın kabul edilmiş ve onaylanmış yollarına uyarlandığı bir süreçtir.
- Öznel olarak ise, sosyalizasyon, bireyin çevresindeki kişilere uyarlanması sırasında bireyde cereyan eden ve yaşam boyu süren bir öğrenme sürecidir (Çelebi, 1990, sf. 22).

Toplumsallaşma (sosyalizasyon), başka bir açıdan da antropolojik araştırmalarda kişiliği belirleyici bir süreç olarak ele alınmaktadır. Burada, sorunsal şudur : Toplumsallaşma, belirli sosyo-kültürel normlara ve beklentilere uyma davranışı meydana getirdiğine göre, bir toplumun bütün bireyleri aynı uyma davranışını göstereceğinden, bu bireylerin ortaklaşa sahip oldukları bir “ortak kişilik” ya da “ulusal kültürün belirip belirleyeceği”dir. Bu sorunun yanıtını olumlu yönde veren yaklaşımların yanı sıra, “ortak kişilik” ya da “ulusal kişilik” kavramının tek tip değerler sistemi ile oluşamayacağını savunanlar da azınlıkta değildir.

Hipoteze karşıt görüş savunanlara göre bir toplumun bireyleri, aynı kanun, eğitim, aile-hısımlık-akrabalık düzeni gibi aynı kurumların ve aynı ekolojik çevrenin etkisinde kaldıklarından, başka bir deyişle, kurumsal, kültürel ve çevresel benzerliklerden dolayı, birbirlerine benzer karakter özellikleri göstereceklerdir. Böyle olunca, o kültüre ait bir temel kişiliğin varlığını öne sürmek doğru değildir (Kağıtçıbaşı, 1992, sf. 267).

Özetle denebilir ki, toplumsallaşma ; bireyin içinde doğduğu toplum kültürünü maddi ve manevi öğeleriyle birlikte öğrenmesi, benimsenmesidir. Bu sürecin hem bireyin bir toplumsal varlık olabilmesi, başka deyişle belli bir toplum ve grubun başarılı bir üyesi olabilmesi için, hem de toplumun ve o grubun –başka deyişle örgütlenmiş biçimiyle toplum yaşamının- göreceli sürekliliği için zorunlu olduğu

açı kça göröl nektedir. Dolayısıyla, toplumsallaşma bir yandan bireye belli bir benlik, bir kişilik kazandıran, bir yandan da toplumun ve grubun görelî sürekliliğini sağlayan bir süreçtir (Özankaya, 1994, sf. 142).

Karış mşlık-Amalgamasyon (Amalgamation)

Karış mşlık olarak da adlandırılan amalgamasyon (amalgamation), iki veya daha fazla kültürün bir başka isim ve kimlik altında birleş mesi, yeni bir kimlikle ortaya çıkmasıdır (Erkal, 1999, sf. 153). Osmanlı döneminde, yabancı devletlerden gelip İstanbul’da yaşayan insanların *Levanten* olarak adlandırılıp ayrı bir kültür olarak döneme ve İstanbul’un yerleşim dokusuna iz bırakmaları, amalgamasyon olgusuna örnektir.

Kült ürl eş me- Akkültürasyon

Kült ürl eş me (acculturation), kültür zenginleş mesi olarak tanı mlanabilir. Kült ürl eş me sürecinde, iki ya da daha çok kültür, karşılıklı etkileşim sonucu değ işi me uğ rar ve yeni sentezler, dinamik bileş keler yaratır. (Güvenç, 1997, sf. 87). Bir kültürün bir başka kültürle kaynaş arak değ işi mesi olarak da ifade edilebilecek olan kült ürl eş me, toplumun büt ünüyle ve bazı kurumlarıyla değ işmesi ya da değ işi kli ğ e uğ ramasıdır (Ünlü, 1986).

Özüms em e

Özüms em e iki veya daha çok kişi veya grubun bir di ğ erinin davranış örüntüsünü kabul edip uygulamasıyla gerçekleştirilen bir sosyal süreçtir. Özüms em e, iki kısı mdan biri di ğ erini daha çok etkilese bile, yine de iki kesimin karşılıklı anlayışla birbirlerinin davranış kalıplarını kabullendi ğ i bir etkileşim sürecidir (Çelebi, 1990, sf. 103).

▪ **Toplumsal Değ iş me**

Toplumsal değ iş me ; akkültürasyon, kültürel yayıl ma, kült ürlen me vb. süreçlerin ve öteki kültürel etkenlerin bir bileşkesi olarak, toplumun büt ünüyle ve bazı kurumlarıyla değ iş mesi ya da değ işi kli ğ e uğ ramasıdır.

Toplumsal değiş ne toplumun yapısındaki değişmedir. Toplumun yapısı toplumsal kurumların belirlediği toplumsal ilişkilerden meydana geldiğine göre, değiş ne; ilişkilerin değişmesi dir. Bütün bunların ardında da toplumsal bireylerin, yani aktörlerin davranış değişmeleri yatar.

Toplumsal değiş ne sürecinin altında, insanoğunun tüm biriki ni yatar. Bu biriki m maddi kültür alanında teknoloji, manevi kültür alanında ise ideoloji dir. Toplumsal değiş neyi, insan-doğa çelişkisinin belirlediği teknoloji ile, insan-insan çelişkisinin belirlediği ideoloji arasındaki etkileşim biçi m endir.

Bir toplumda ya da toplumsal grupta herhangi bir dönemde yürürlükte olan inançlar ve bilgiler görel i de olsa uyum u bir bütün oluşturlar. Ancak, toplumsal değiş neni n hızlı olduğu dönemlerde bu görel i uyumun da sarsıldığı görülr. Ancak toplum yaşamını olanaklı kılan şey, kurumlarının arasında belli bir uyum ve eşgüdülene bulunması olduğu gibi, bilgi ve inançları arasında da aynı şeyin bulunmasıdır. Bu nedenle ki inançların ve bilgilerin de kendi aralarında bir düzen oluşturuğu söylenir ve bir toplumun ya da toplumsal kümenin “inançlar düzeni n”nden, “bilgi düzeni”nden söz edilir (Ozankaya, 1994, sf. 450).

Gentrifikasyon (Toplumsal sınıf değişi m ini n mekansal etkisi)

Gentrifikasyon, en genel anlam ile; konut yerleşmelerinin sosyal ve fiziksel olarak gelişmesi, iyileşmesi anlamına gel mektedir (Millard- Ball, 2000, sf. 1673). Toplumsal açıdan değerlendirildiğinde, gentrifikasyon; konutlanmanın demografik yapısını oluşturan toplumsal grupların başka bir grupla kade ne kade ne yer değiştir mesi ile başlayan bir toplumsal süreçtir. Geleneksel bir gentrifikasyon olgusu, daha üst gelir gruplarından kişilerin alt gelir grubundan veya küçük ölçekli ev sahiplerinden konutlarını satın al masıyla başlar. 5, 10 veya 20 yıllık bir süreç i çerisinde orijinal demografik strüktür, çok farklı bir sosyal sınıf, kültür, gelir grubu ve yaşam tarzına sahip bir demografik yapı ile yer değiştirir ve bu süre i çerisinde yapı birini neri de sağlıklı hale getiril meye başlanır(www.verygood.f9.co.uk/gentweb/whatisgent.htm).

Gentrifikasyon olgusu genellikle, şehrin tarihi yerleşim böl gelerinde görülm ektedir. Gentrifikasyon olgusu, 1950’lerden sonra Anadolu’ dan gelen halk ın gel mesi ile sosyo-ekonomik strüktürel değişi me uğrayan yerleş me alanlarında, 1990’lardan sonra elit sosyal tabakanın yapı satın alıp sağlıklılaştırmalarıyla; İstanbul’un belirli

bölgelerinde başlangıç sürecine girmiştir. C hangir gentrifikasyonu sürecini tanımlamış, Calata ve Balat ise gentrifikasyon sürecine girmiş yerleşim alanlarıdır

▪ *Toplumsal Çözüm*

Toplumsal çözüm, toplumdaki kurumsal mekanizmaların fonksiyonlarını yerine getirmesini sağlayan bağ ve denetimlerin çözümü (yerine getirilemesi) anlamına gelmektedir (Kongar, 1995, sf. 283).

Toplumsal çözümü meydana getiren faktörler ;

- Din ve vicdan özgürlüğünün sağlanması, toplumda işbölümünün ve sosyal farklılaşmanın gelişmesi,
- birey ve/veya sosyal grupların topluma dahil oldukları bilinci ne varnamaları, başka bir ifade ile toplumdaki kopuk bir yaşam tarzı geliştirmeleri,
- birey ve toplumcu karlarını birbirine karşıt zannedilmesi,
- Geleneksel yapı ile modern yapı arasında denge ve uyumun kurulması olarak

sayılabilir.

Sosyal Kutuplaşma (Segregasyon- Toplumsal Kopma)

Şehirsel sosyal dokudaki “kutuplaşma” olarak da ifade edilebilecek olan segregasyon olgusu, 1970’lerin sonunda, kalifiye-hünerli sınıfın yeni şehirlere veya başka yerlere göçü ve -önceki bölümde kavramsal olarak açıklanmış olan- gentrifikasyon sonucunda, yüksek yoğunluklu sınıfın yoğunluklu bölgeler oluşturması sonucunda, (İngiltere’de) ortaya çıkmıştır (Hammett, 2001, sf. 164).

Etnik segregasyon, çoğunlukla olumsuz olarak lanse edilen bir tanımdır. Bölücü anlayış ve hoşgörüyü önleyen, sosyal etkileşimi azaltan bir olgu olarak tanımlanır. Oysa, bütüncül olarak düşünüldüğünde, segregasyon, aslında farklılıklar üzerine yapılan araştırmalarda yardımcı bir metottur. Olumsuz sebepleri kadar, olumlu nedenleri de vardır. Bu olgu ile araştırmadaki en büyük zorluk da, işte bu

olumu ve olumsuz yönler-etkiler arasındaki farklılıkların yeterince doğru bir şekilde ayırt edilememesinden veya yanlış yorumlanmasından ileri gelmektedir.

Segregasyon olgusunun hem pozitif hem de negatif yönleri vardır. Pozitif yönü, grupların kendi sosyal birliklerini korumalarında rol oynamasıdır. Böylelikle kültürel değerler korunur, sosyal ağ genişler. Şehirsel küre içinde, mekansal konsantrasyon içinde grup birliği korunur. Negatif yönü ise, etkin grupların konulandığı yerlerde ayrıcalıklı etnik grup bölgelerini oluşturmasıdır (Ceri, 1996, sf. 146).

Farklı etnik grupların segregasyonlarının davranış kalıplarına yansımaları; sosyo-ekonomik etkileşimin incelenmesi ile daha iyi kavranabilir. Mekansal yakınlık aynı şehirsel mekân paylaşan farklı etnik gruplar arasındaki sosyal etkileşim potansiyelini artırmaktadır. Bu konu ile ilgili hipotez: “Şehirsel alan içindeki grupların mekansal dağılımındaki farklılık dereceleri yükseldikçe, birbirlerine göre sosyal kopma düzeyleri (segregasyon) de o derece yüksektir” yargısıdır.

Jacob ve Toscano ise, yakınlık kavramını politik bütünleşme bakımından sorgulamışlardır: “Coğrafi olarak birbirlerine yakın yaşayan toplumsal gruplar, birbirleriyle daha bütünleşik ilişkiler kurarlar ve yakın topluluklar aynı politik görüşe sahiptir”. Jacob ve Toscano’nun bu hipotezi; bu görüşün mekansal anlamda yakın ilişkilerde, homojenite, etkileşim ve karşılıklı bilgi alışverişi gibi değerlerle ortaya çıktığı doğrultusundadır. Ancak, bazı deneysel çalışmaların sonuçları bu hipoteze karşıt niteliktedir. Örneğin, Belfast’da Katolik ve Protestanlar üzerinde yapılan bir araştırma; mekansal olarak birbirlerine yakın yaşadıkları halde, iki farklı etnik grubun yüksek derecede seyrege (toplumsal açıdan kopuk) yaşadıklarını ortaya koymuştur (Chazi, 1996, sf. 852).

2.3 Kültür ve Mekan İlişkisi

Toplumların süreç içindeki tüm etkinlikleri sonucu meydana gelen ve toplumların yapısal özelliklerini yansıtan konut, sokak, meydan, şehirsel alan öğelerinin oluşturduğu bütün, “kültürel çevre”yi oluşturmakla beraber; toplumu oluşturan bireylerin sosyal yaşantıları, dünya görüşleri, davranış örüntüleri, dini inançlarına vb. bağlı olarak belli bir birikimi ve oluşumu da yansıtmaktadır.

Kültürel çevre, sosyo-politik ve antropolojik anlamda soyut bir kavram olan kültürü tam olarak referetmiyor olsa da, aile yapısının dinsel geleneklerin ve statü hiyerarşisinin yapılaşmış çevre ile ilişkisi kurulabilir. Çünkü, kültürün sosyal anlamı; gruplar, aile yapıları, gelenekler, sosyal ilişkiler, statü ilişkilerine, yapılaşmış çevreye yansımasıdır.

La wt on' un değerlendirilmesine göre çevre beş bileşenli bir sistemdir :

- Eirey
- Fiziksel çevre : coğrafya, iklim v.d.
- İnsan çevre : aile, arkadaş, otorite-yönetim grubu gibi önemli davranış denetim kaynaklarını oluşturan sistem
- Toplumsal çevre : toplumsal norm ve kurumlar çevresi (Gür Öymen, 1996, sf. 39).

Yapılaşmış çevrenin, yukarıda açıklanan bileşenler ile birlikte değerlendirildiğinde, sadece fiziksel konfigürasyon ile ortaya çıkacak bir olgu olmadığı ortadadır. Bu bağlamda, yapılaşmış çevrenin sosyal boyutu olarak, toplumsal ve kültürel izdüşümünü, mekan kavramını açıklamak gerekir :

“Mekan”ı, kültürel bir kavram kabul edenlerin nolojiye göre mekan, göreceli olarak bütünleşmiş, kaynaşmış ve kendi kendini idare eden sosyal bir sahayı, araziyi temsil etmektedir. Tarihle bütünleşmiş, kültürel bölgeler –kültürel öğeleri baskın şehirsels mekanlar-, kendi kültürel felsefelerini ve dinamiğini yansıtmaktadırlar (Lee, 1997, sf. 127).

Farklı kültürel çevrelerde yapılan araştırmalarda iki sonuç ortaya çıkmıştır :

- Kültür, davranış kalıpları ve kültürün maddi öğeleri (yapı, sokak, meydan..) arasında yakın bir etkileşim ve ilişki vardır.
- Eireylerin davranış kalıplarını etkileyen, sosyo-politik, yönetsel, coğrafi, ekonomik koşullara bağlı olarak, kullandıkları mekan ve mimari öğelerde de farklılık ortaya çıkmaktadır (Kent, 1990, sf. 150)

Kültür ile mekan ilişkisi kesin bir yargı ile bağlantı kurulamayan bir olgudur ancak, kültürün manevi öğeleri olarak, aile yapısı, dinsel gelenekler ile mekan ilişkisi incelenebilir.

Mekanların bireyler arası davranış kalıplarına göre sınıflandırılması ve topluluklarda özel etnik karakterin korunması; algılanan otorite ve dışardan gelen davranış kalıplarının benimsenmesi ve toplumdaki etkilerinin ne derece ortaya çıktığının kavranması ile mümkündür.

Dolayısıyla, kültürün mekansal etkilerini incelemek, kültürel öğelerin yerleşmeler üzerindeki etkilerinin mekansal boyutta etkileşimini ortaya koymayı gerektirir. Bu nedenle, öncelikle yapılaşmış çevre kavramı ve yapılaşmış çevre bileşenlerinin kültürel öğeler ile bağlantıları ortaya konmalıdır.

Bu bağlamda yerleşmeler, öğeleri sabitlik derecesine göre üç grupta sınıflandırılabilir:

- Sabit özellikli elemanlar : Yapılar, duvarlar, vb..
- Yarı sabit elemanlar : İç ve dış mobilyalar (şehir mobilyaları, yapı malzemeler,...)
- Sabit olmayan elemanlar : İnsanlar, insan aktiviteleri ve davranış kalıpları

Bir şehirselsel mekan, yarı sabit elemanların ve orada yaşayan bireylerin aktivitelerinin çeşitlilik göstermesi ile farklılık göstermeye başlayabilir. Genel olarak, yarı sabit elemanlar, yerleşmelerdeki davranış kalıplarını (sabit olmayan elemanlar) yönlendirir, sabit elemanlarla tanımlanmış mimari çevrelerdeki aktiviteleri değiştirirler ve aynı mekan farklı yerleşme özelliklerine sahip olabilir. Çünkü farklı kültürler, benzer aktiviteler için de olsa (rekreasyon, alışveriş,...) farklı geleneklere sahiptir. Örneğin, eğer rekreasyon mahrem olma niteliğini taşıyorsa (konut ya da avlu içinde), şehirselsel alanlarda daha az aktivite gerçekleşmeye başlar. İslam mimarisinde dışa kapalılık açık mekan kavramının kapı önü ile sınırlandırılması; buna karşın Akdeniz toplumlarında insan aktivitelerinin gerçekleştirilmesi için meydan kavramının şehirselsel strüktür içindeki önemi ile ortaya çıkan farklılık şehirselsel doku- kültürel öğeler ilişkisine bir örnektir.

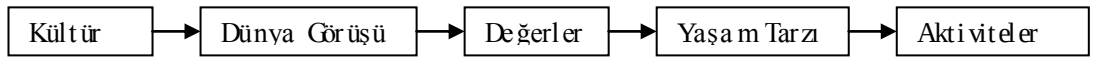
2.3.1 Değerler ve Davranış Kalıpları- Aktiviter Sistemi n i n Yerleş meler Üzeri ndeki Etkileri

Kültürel çevre, özel bir karaktere sahip bir spesifik kültür alanı n ın görünüşüdür. Kültürel çevreler, insan aktivitelerinin gözle görülen fiziksel sonuçlarıdır ve her yerleş me, içinde birey ve bireylere ait değerler, davranış kalıpları ve aktiviteler sistemi barındırdığı na göre, bir kültürel çevredir.

Değer ve inançlarla bütünleşerek çevrenin kar nışıklığı nı basite indirgeyen i ngeler, algılanan dünya ile gerçek dünya arasındaki bağı oluşturmaktadır (Rapoport, 1977).

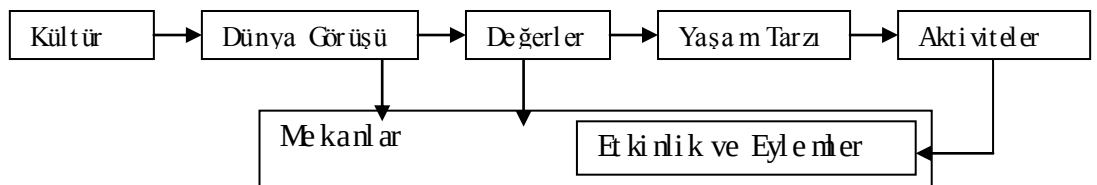
Kültürel coğrafyanın, kültür, değerler, ve aktivite sistemi ile ilişkisi, geri dönüşümlü bir süreci içermektedir. Ancak, kültür ile yapısal biçimstrüktür arasındaki ilişkinin saptanması, daha önce belirtildiği gibi çok zordur, hatta çoğu sosyal bilimci bu dinamik ilişkiler bütününü çözünlenmesinin imkansız olduğu konusunda görüş birliğindedirler. Kültür ile yapılaşmış çevre arasındaki ilişkiyi, sosyal değişkenler ile incelemek gerekmektedir. Çizelge 2.2’de, Rapoport’un ortaya koyduğu ardışık ilişkiler şemasında, kültürün davranışsal süreçlerle ilişkisi sonucu ortaya çıkan sistem ifadelendirilmektedir.

Tablo 2.2 Kültür ve Davranış İlişkisi (Rapoport, 1990)

Bu sisteme göre, değerler dünya görüşünü yansıtarak bir yaşam tarzı oluşturmaktadır; yaşam tarzının gerektirdiği fonksiyonlar ise aktivite olarak dışa vurulmaktadır. Sosyal değerler ve yaşam tarzının toplumsal grupları karakterize ettiği bir toplumsal sistem içinde, kültür; toplumsal değerler ve fonksiyonlar alt sistemlerini kapsayan ve form-fonksiyon ilişkisini etkileyen bir değişken olarak ortaya çıkmaktadır. Bir başka deyişle, “kültürün mekansal anlam” oluşmaktadır. Bu oluşum süreci Çizelge 2.3’deki şema ile de özetlenebilir:

Tablo 2.3 Kültürün Mekansal Boyutu (Gür Öymen, sf. 31)

Rapoport'a göre, kültürler arası büyük farklılıklar gösteren yaşam şekli ve yapısal çevre arası ilişkileri belirlemede dikkat edilmesi gereken kültürel öğeler şunlardır :

-İnsan grubunun yaşam şekli, davranış kalıpları, çevresel tercihleri, mekan-zaman etkileşimi

-İletişim ve hareketlilik yeti ihtiyaçları, mekan-zaman etkileşimi

-Statü sembolleri, çevresel anlam

-Aktivite sistemi, zaman-mekan ilişkisi, egemenlik davranışı

-Sosyal organizasyon ve mekansal organizasyona yansıma örüntüleri (Rapoport, A, 1980).

Knox'a göre; etnik grupların davranış kalıpları, şehirseldokuya etkileri ve grup içi etkileşimleri, etnik grup olgusunun mekansal anlamı belirlemektedir (Knox, 1982). Bu bağlamda, şehirselyerleşmelerin mekansal-yapısal analizinde sosyal değişkenler ve kültür olgusu önemli bir yer teşkil etmektedir. Şehirselyerleşmelerde doku-form fonksiyon üçleminde etkin olan faktörlerin, toplumsal ve kültürel öğelerle etkileşimi içinde incelenmesi, yerleşmeler coğrafyasında ve morfolojik analizlerde belirleyici bir yaklaşımdır.

2.4 Çalışma Konusunun Belirlenmesi ve Varsayımlar

Farklı ve/veya çoklu kültürler arası çalışmalar, olgunun bütününde soyut kavramları içermesinden dolayı çok boyutlu olarak ele alınması gereken bir yapı gerektirmektedir. Kültürün kendi içinde barındırdığı anlam süre(ç) ve insan(lar) bileşenlerini içerdiği için, çalışmaların kapsamı, birbirleri arasında ilişki olduğu varsayılan öğeler arasında gerçekleştirilecek bir modele dayanmalıdır.

“Kültür- Mekan Etkileşimi Kapsamında Şehirseldoku Farklılaşmaları”tez çalışması, farklı kültürlerini içinde barındıran toplumsal yapı öğelerini, şehirselyerleşmelerine etkiyi p etkimediğini saptamayı amaçlayan bir araştırma olarak, bu modellemeni ilk aşaması olan amacına yönelik olarak gerçekleştirilmiştir. Çalışma, mikro ve makro ölçeğe yapısal ve toplumsal yapı arasındaki denge temeline dayandırılarak, sorunsal

belirlenmiştir. *Kültürel farklılıkların şehirs el mekana yansıyıp yansımadığı* sorunsalının dayandığı temel varsayı m:

“Kültürel Farklılıklar, şehir dokusunun oluşumunda et kendir”

Varsayı mın doğruluğunu kanıtlamaya yönelik olarak belirlenen araştırma içeriği, toplum kültürel örüntü, mekan kavramlarının anlamsal ve mekansal boyutları ve birbirleriyle etkileşimlerini n saptanması amacıyla yönelik gerçekleştirilecek kuramsal ve uygulamalı çalışmaları kapsamaktadır.

Araştırmanın kavramsal çerçevesini n iskeletini, hipotezin birinci boyutu olan kültür, ve kültürün bileşenlerinden davranış biçimleri, yaşam tarzı ve mekansal yapı öğeleri oluşturmakta; kültür boyutunun süreç ve anlamsal değerleri, mekan kavramının çok boyutlu sistematik düzeni ile ilişkilendirilmektedir.

Kavramsal çerçeve, şematik olarak Tablo 2.4’deki şekilde ifadelendirilebilir :

BÖLÜM3. YERLEŞ MELERDE ŞEHİ RSEL MEKAN ve MEKANSAL DOKU

Şehirsel mekan ve mekansal doku arasındaki ayrım; duysal ve duygusal katılı m ve biriki nsel kültürel yapısı ile, “insan” değışkeninin, mekan-kullanıcı denkle m inde çevresel ilişkiler düzeni nin varlığı ile ortaya çı kmaktadır.

“Frank Lloyd Wight, bir gün, Okakura Kakuzo is i ni bir Çinli ni yazdığı küçük bir kitabı karıştıyordu. Kitabın bir yerinde MÖ 500 yıllarında yaşayan Çinli şair La Ö ze’ye ait olan şu cümleyi okudu:

' Benim varlığı, dört duvar ile çatısında değil, içi nde yaşanan mekandadır'.

Bu cümleyi kendisinden önce başkasının düşünmüş ve söylemiş ol duğuna çok üzüldü, yerinden kalktı, biraz dolaştı, sonra oturup şunu yazdı: 'Evet, bunları o söyledi, fakat ben inşa ediyorum'” (Özdeş, 1993, sf. 104).

Şehirsel mekan ve insan davranışları arasındaki etkileş i min varlığı, insan-mekan-yapı denkle mi ne dayanan neden-sonuç ilişkisinde saklıdır. Dolayısıyla, söz konusu bir etkileş i min varlığını ortaya koymak, bu ilişkiler sistemi ni ni çerdiği mekan ve şehirsel mekan kavramları nı tanı mlanmasını gerektir mektedir.

3.1 Mekan

Mekan, insan ilişkilerinin ve bu ilişkilerin gerektirdiği donatılarını içi nde yer aldığı, sınırları kapsadığı örgütlenmenin yapı ve karakterine göre belirlenen bir boşun, yerdir (Gür Ö ymen, 1996).

Ayrıca mekan maddi varlığı nı, kütle ni doğurduğu bağı l bir kavramdır. Nesnelerin boşluk içi nde dizil neleri ile oluşan ilişki mekanı oluşturur. Ancak insan bu nesnelerin durumları arasındaki ilişkiyi ve varlıklarını zihinsel olarak kavrayıp, algıladığı nda mekanı tanı mlanma ile tanı mlayabilir (Çubuk vd.,).

Ancak, alansal boşlukların mekan olarak tanımlanabilmesi için, kesin sınırların belirliliği ve gerekliliği yanında, sadece belli yerlerden ve noktalardan sınırlanma hissini, mekan kullanan kullanıcılar tarafından algılanması ve kavranabilmesi gereklidir (Bacon, 1975).

Dolayısıyla, mekan; insan boyutunun var olmasıyla anlam kazanır. Bu nedenle mekan kullanıcıların toplumsal gereksinimlerini karşılamının yanı sıra fizyolojik ve psikolojik gereksinimlerini de karşılamak zorundadır. Bu olgu Winston Churchill'in "biz yapıları mızı biçimlendiririz, daha sonra onlar bizi biçimlendirir" özdeyişinde de açıkça ifade edilmektedir. Buradan çıkan sonuç insan davranışları ve eylemlerinin mekan biçimlendirmesinin yanı sıra mekanın da insanın davranışları ve psikolojik yapısı üzerinde etkili olduğudur. Böylece mekan ve insan arasında karşılıklı bir etkileşim ortaya çıkmaktadır (Çakmaklı, 1992).

Dolayısıyla, mekan kavramı; hem somut bir fiziksel varlık hem de algılama, kavrama gibi psikolojik olguların yer aldığı soyut bir birey (aktör) ürünüdür. Bir başka deyişle, mekan; bireyle birey, bireyle nesne ve nesneyle nesle arasında ilişki kuran üçüncü boyuttur, ve dört farklı anlamı içermektedir :

- *Fiziksel Mekan* : Ölçülebilen ve geometrik kavramlar ile boyutları saptanan mekan.
- *Algılanan Mekan* : İçinde bulunan birey tarafından gözlenen, yaşanan ve algılanan bir mekandır. İnsanla çevresini bütünleyen, psikolojik bir kavram olarak tanımlanabilecek algılanan mekan; gerek uyarıcının fiziksel özelliklerinin, gerekse algılayıcının öznel değerlerinin bir sentezidir. Mekan içindeki kullanıcının psikolojik gereksinimleri, toplumsal değerlerin yarattığı istekle ve tercihleri bir geri besleme oluşturarak insan ve mekan arasında çift yönlü bir etkileşim süreci meydana getirilmektedir (Aydınlı, 1992).
- *Varolan Mekan* : Toplumu oluşturan bireylerin çevresinin değişmeyen izlenimini oluşturan varolan (mevcut) mekan, onun kültürel ve sosyal bir bütünlüğe ait olmasını sağlamaktadır. Varolan mekan, kullanıcıların gereksinim ve içinde bulundukları toplumsal kültür kalıbının genel geçer kuralları ile biçimlenir, ve kültür-mekan denkleminin bağımsız değişkeni birey tarafından, sürekli bir değişim içine sokulmaya çalışılır. Tez kapsamında, kültür-mekan etkileşimi bağlamında; belirli

dönemler içinde, varolan (mevcut) mekan morfolojisinin toplumsal bileşen ve değişkenler ile ne ölçüde farklılık gösterdiği araştırılacağından, mekan kavramı; varolan (mevcut) mekan olarak incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

▪ *Kavramsal Mekan*: Varolan (mevcut) mekanda oluşan bir izlenim veya görünüm bazı koşullarda kavranmakta ve bireyin zihninde bir kavramsal mekan oluşmaktadır. Zihinsel bir değerlendirme olarak tanımlanan kavramın gerçekleştirilmesi, çevreden sonsuz sayıda gelen uyarılardan bireyin amacına ve niteliklerine uygun olarak önem kazanan öğelerin algılanması yolu ile olmaktadır.

Mekanın form kazanması ve şehirselleştirme ölçeğinde bir yapı-strüktür ortaya koyma süreci, mekanı oluşturan aktörlerin gereksinimleri ve kültürel dışavurumları ile bağlantılıdır. Dolayısıyla mekan, bu sürecin ortaya koyduğu farklılıkların bir sentezini ortaya koymaktadır.

3.2 Şehirselleştirme Mekan

Şehirselleştirme mekan, içinde yaşanan mekan bütünü, özel bir durumunun oluşturduğu, bireyler tarafından duysal ve duygusal olarak algılanan, kavranan öznel ve sübjektif karakterli yorumdur (Gritlioğlu, 1991).

Şehirselleştirme mekan kısaca şehirselleştirme eylemleri barındıran mekan olarak da tanımlanabilir. Şehirselleştirme mekan bu eylemleri barındıran yapılar, yapıların dışında kalan ve tanımlı fonksiyonları olan açık alanlar ile şehirselleştirme elemanları kapsar. Ayrıca şehirselleştirme mekan yapıların oluşturduğu, kullanıcıların algıladığı ve tüm şehirselleştirme olaylarını ilişkilendiren bir bütündür (Yenen, 1993).

Şehirselleştirme mekanlar çevrelerine, öğelerine ve içerdikleri eylemlere göre iki grupta toplanabilir:

- Şehirselleştirme açık mekanlar,
- Şehirselleştirme dış mekanlar.

Şehirselleştirme açık mekanlar tavan ya da duvar elemanları kesin tanımlanmamış, kısmen sınırlanmış, biçimi yatay ve dikey elemanların birbiri ile uyumu ile tanımlanan

mekanlardır. Şehirsel açık mekan kavramı yeşil alanlar ile örtüşmektedir. Yeşil alanlar, şehrin yerleştiği doğal çevrenin, şehir içindeki ya da yakın çevresindeki uzantılarıdır ve şehirlilere bitki örtüsü ve diğer canlılarıyla doğayı getirir.

Çevrelerindeki yapılarla mekan oluşturacak kadar yakın ilişkide olan *şehirsel dış mekanlar* yapı yüzeyleri ile şekillenir. Genel kullanıma (çeşitli ve değişik yaş gruplarından kişilerin yararlanmasına) açık olan şehirsel dış mekanlar, buluşma, toplanma - dağılma noktalarını, oyun ve spor alanlarını, oturma-dinlenme köşelerini içermektedir. Bu tür mekanlar hizmet ettiği şehirsel bölgenin nüfusu ve nüfus yapısı oranında kullanımsıklığı ve karışıklığı göstermektedir.

Bu tezin konusu “Kültür- Mekan Etkileşimine Bağlı Şehirsel Doku Farklılaşmaları” olarak belirlendiğinden çalışmanın amacı doğrultusunda, konu kapsamında 'şehirsel açık alanlar' irdelenmemekte, çalışmanın diğer bölümlerinde; kullanıcı yapısına ve toplum bileşenlerine bağlı olarak 'şehirsel mekan' olarak belirtilen kavram şehirsel dış mekanları ve şehirsel kapalı mekanları anlatmaktadır.

3.2.1 Şehirsel Mekan Öğeleri

Birey ve birey topluluklarının içinde yaşadıkları mekan algılaması ve kavrayabilmesinde etkin olan öğeler, aynı zamanda şehirsel mekan sistemini oluşturan elemanlardır. Lynch'in sınıflamasına göre bu öğeler :

- 1- Yollar ve Geçişler (Paths)
- 2- Sınırlar (Edges)
- 3- Şehirsel Bölgeler (Districts)
- 4- Düğüm Noktaları (Nodes)
- 5- İşaretler (Landmarks) dır (Lynch, K).

▪ *Yollar*

Bireyleri yönlendirici hareket kanalları olarak tanımlanabilecek yollar, şehirsel doku içinde hareket etmeyen doku öğeleri arasında hareket mekanları olması dolayısıyla,

aynı zamanda; şehrsel dokuyu oluşturan elemanlardandır. Bu nedenle, yol mekân kavram bölüm 3.3’de ayrıntılı olarak açıklanacaktır.

▪ **Sınırlar**

Sınırlar, değişik şehrsel bölgeleri birbirinden ayıran veya onları sınırlayan şehir dokusu içinde, ayırt edilebilen öğelerdir. Bu öğeler, topoğrafik yapıya bağlı olarak oluşan doğal öğeler –Haliç, Boğaziçi- olabildiği gibi yerleşme de oturan bireyler ve mekânın kullanıcıları tarafından oluşturulan yapay öğeler de olabilir. Büyük akslar, duvarlar, surlar vb. ile örneklendirilebilecek bu yapay öğelerin dışında, sosyal içerikli öğeler de toplumsal yaşamın var olduğu mekânlarda sınırlayıcı bir elemandır. Dış mekânlar doğal, siyasi ve yapısal sınırlarla biçimleneceği gibi işlevsel kargaşanın önlenmesi, bir işlevin diğerini engellemeden gerçekleşmesi amacıyla da biçimlenebilir. Örneğin, Osmanlı döneminde İstanbul Tarihi yarımada yerleşiminde, müslüman nüfusun baskın olduğu yerleşimlerde, müslüman olmayan kesimin içki içmesini veya eğlence düzenlemesinin yasaklanması, islam dışı dinler için yapılan ayinlerin müslüman mahallelerinden duyulmayacak şekilde yapılmasının zorunlu olması ve buna göre düzenlemeler getirilmesi, sosyal sınırlara bir örnek teşkil etmektedir.

▪ **Şehrsel Bölgeler**

Şehrsel doku içindeki bölgeler, belirli nitelikleriyle içlerinde toplanan işlevlere, sosyal öneme bağlı olarak diğer bölgelerden ayrılabilen bölgelerdir. Bir şehrin, belirli yaygın yerleşim alanlarında, belirli sosyal, kültürel ayrılıklara sahip yerleşim alanları –gelenek, örf adet, yaşantı arzı, kültür farklılığı dolayısıyla- birbirinden farklı dokuların oluşmasına ve değişik niteliklere sahip bölgelerin şehirde yaşayan insanlar tarafından seçilmesine neden olabilir. Örneğin, Müslümanların ve gayrimüslimlerin ya da Yahudi veya Arapların aynı şehir içinde farklı mahallelerde yaşamaları, vb., şehrsel bölge oluşumlarına örnek olarak gösterilebilir.

▪ **Düğüm Noktaları**

Şehrsel mekânda düğüm noktaları, diğer mekansal öğelerin bir araya geldiği noktalarda oluşur. Toplanma ve dağılma noktaları olarak da tarif edilebilecek olan

düğüm noktaları,; şehrsel alanların ve şehrsel öğelerin kolaylıkla ve açık olarak izlenebildiği, ulaşılabilirliği yüksek alanlardır.

▪ *İşaretler*

Mekan kullanıcıları tarafından kısa süre içinde kavranabilir niteliklere sahip olan işaretler, şehrsel mekanın bir bütün olarak kavranmasında ve değerlendirilmesinde etkin öğelerdir. Dış mekanlarda (şehrsel mekanlarda) işaretler çevre renklerinden ve dokusundan kolay ayırdedilen ve ulusların kentlerin tarihine gönderme yaptıkları, şehir kimliği açısından belirleyici roller oynayan öğelerdir. Renkli bir bina cephesi, bina cephesinde çıkma, çiçekle süslenmiş bir pencere; bireylerin şehrsel mekan üzerinde bıraktıkları, ve sübjektif değer yargılarını ve mekansal kimliklerini ifadeledikleri işaretlerdir. Mimari ve şehrsel boyutlarda, mekan içinde kendi nitelikleriyle ayırt edilebilen, yüksek yapılar, kuleler, meydanlar veya parklar, şehrsel yerleşmelere anıtsal bir sembol olarak kimlik kazandırılmaktadır.

3.3 Yerleşmelerde Kimlik ve Şehrsel Doku

Şehrsel mekanı oluşturan öğelerden bazıları, insan ve mekan arasında duygusal bir bütünleşmenin kurulabilmesinde önemli bir rol sahibidirler. Bu öğeler bireysel niteliklere ve yaşantıya bağlı öğeler olabileceği gibi, toplumsal değerlerin anlam kazandığı mekanlar ve şehrsel mekan öğeleri de olabilir.

3.3.1 Şehrsel (Mekansal) Kimlik

Kimlik, bir varlığın diğer varlıklardan özgün olma durumudur, ve kimlik benzerliklerle değil farklılıklarla oluşan bir olgudur (Lynch, 1960).

Şehrsel kimlik ise, şehrin toplumsal yapısını oluşturan aktörlerin (bireylerin), uzun zaman süreci içerisinde yaşantı biçimleri, yaşam değerleri, kültürel özellikleri ile oluşmakta ve belli koşulların sürekliliği sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bir şehrsel yerleşmenin toplumsal yapısı ve kültürü, mimarisi, yerel gelenekleri ve davranışsal örüntüleri, yerleşmenin kimliğini tanımlamaktadır.

Kültürel miras ve gelenekler, toplumsal gereksinimlerin nitelik ve karakteri, coğrafi, topoğrafik, iklimsel faktörler, ve değişen koşullara uyum kapasitesinin sürekli ve

uyumlu bir davranışsal ve mekansal süreç izlemesi, şehirselleşmenin oluşmasında etkindir (Gürsel, 1993).

Şehirselleşmenin oluşma sürecinde, en önemli bileşen toplumdur. Toplum yapısını etkileyen kültürel öğeler ve yapısal özellikler ve bunların niteliksel değişimi ve dönüşüm süreçleri, şehirselleşmenin oluşumu ile birincil derecede bağlantılıdır. Toplumsal yapıya bağlı olarak değişen kültürel, sosyal ve ekonomik etkenler, yapay çevrenin oluşumuna sebep oluşturduğu için, toplumsal kimlik yerleşmelerde özgün olma durumu ortaya koyarak bir kimlik yaratmaktadır.

Şehirselleşme mekanda kimlik olgusu, özetle; toplumsal yapı özellikleri ve -çevresel koşulların gerektirdiği koşulların yerine getirilmesine bağlı olarak ortaya çıkan -çevresel kimlik öğelerinin etkileşim süreci sonunda ortaya çıkan kavramsal bir bütündür ve şehirselleşme örüntü-doku, bu etkileşimin ortaya koyduğu mekansal yapıyı tanımlayan boyuttur.

3.3.2 Şehirselleşme Örüntü-Doku

Şehirselleşme doku, geometrik olarak çeşitli şekillerde bir araya gelen yapısal öğeler (binalar) ve bunların sınırladığı negatif öğeler olan sokaklar, meydanlar ve avlular gibi açık mekanların tümünün oluşturduğu bir sistemdir (Aydınlı, 1991).

Yerleşmelerde şehirselleşme doku kavramı, “şehirselleşme mekanı”nın varlığı ile ilişkili bir sistemler bütünüdür. Şehirselleşme doku, farklılaşan kültürel değerlere, yaşam tarzlarına ve farklı işlevsel dağılım düzenine göre özgün dokusal karakterler ortaya koymaktadır.

3.3.2.1 Şehirselleşme Örüntü-Dokuyu Oluşturan Öğeler

▪ *Yapı/Yapı Adası*

Şehirselleşme yapısının pozitif yapısal öğesi olan yapılar, temel olarak barınma gereksinimi sonucu ortaya çıkmış, içe dönük işlevlerin gerçekleştirildiği binalardır. Sınır elemanı olarak da, yolların ve meydanların kurgusunda rol oynayan yapılar, şehirselleşme mekanının oluşumunda etkin öğelerdir.

Binaların bir araya gelmesi ile tanımlanan geleneksel yapı adasının bir çok girişi, sokak ile bütünleştiği geçiş noktaları bulunmaktadır. Bu yapı adalarını çevreleyen sokaklar sadece sınır görevi değil, sosyal ve ekonomik iletişimin sağlandığı, değiş-tokuşun yapıldığı mekanlar olarak kendilerini göstermektedirler. Bu anlamda mimari yapının biçimi, mülkiyetin sınırı ve kamusal alanın yani sokağın şekillenmesi arasında doğrudan bir ilişki olduğu söylenebilir. Şehirsel dokuyu belirleyen bu yapı, aynı zamanda taşıdığı strüktürün biçimsel özelliği ile yerel kültürün sosyal yapısını da yansıtmaktadır.

▪ *Yol Mekan/Sokak*

Yollar; şehirsel yerleşmeler dokusunda, yer değiştirmeyen öğeler arasında (yapı adaları), şehirliye ve şehre hareket sağlayan öğelerdir. Yol mekanı, sosyal değişimin göstergesi olan bir araç olarak değişik işlevsel görevler üstlenir ve bu tür görevlere bağlı olarak, yol mekanı; kullanım koşullarının gerektirdiği değişik niteliklere sahiptir.

Yol, şehrin bir fiziksel elemanı olmanın ötesinde, aynı zamanda sosyal bir gerçektir, ve toplumsal iletişim ve etkileşimin sağlandığı mekanlardır. Yol mekanının yapılaşma sürecini ve dokusunu etkileyen en etkin faktörler; yaşantı biçimi, işlevsel farklılaşma ve sınırlardır (Gritlioğlu, 1991). Yol mekanının, hareketlilik ortamı olması dolayısıyla ritmik bir düzene bağlı olması, genişlemeler ve daralmalar göstermesi, içbükey yapı düzlemlerinin oluşturan akslar, belirli bir yaşam biçimini beraberinde getirdiği gibi; yaşam biçiminin gerektirdiği bir mekansal düzen, şehirsel yerleşmelerde yolların biçimi ve form kazanma sürecinde etkin olmaktadır.

Yol mekanının örüntüsü, yolu sınırlayan yapı dizilerinin, yapı düzenlerinin nitelikleri ile ortaya çıkar. Yol en ve boy kesitleri, döşeme kaplamalarının yanı sıra, yolu sınırlayan yapı cephelerindeki doluluk ve boşluk oranları, renk ve yapı malzemesi; işlevsel farklılaşma ile çift yönlü bir ilişki ve etkileşimi içindedir ve mekansal farklılıkların oluşmasında etkindir.

▪ *Şehirsel Açık Alan(Dış Mekan)/ Meydan*

Meydan mekanları, bireylere istenli ve/veya istensiz gelişigüzel hareketlilik sağlayan, içinde sürekli ve yönlendirilmiş bir hareket düzeninden çok durma i nkamı veren ve hareketliliğe zorlayan şehirsel mekanlardır (Gritlioğlu, 1991).

Sosyal ve kültürel bütünleşmenin gerçekleştirilmesinde önemli rolü olan meydanların sosyal değeri, içinde bulunduğu toplumun kültürel yapısına, biçimsel formu ise; toplumsal, fiziksel ve ekonomik koşullarına bağlıdır. Değişik toplumların ve kültürlerin farklı mekansal kompozisyon ilkeleri vardır, ve bu prensipler zaten toplumsal ve kültürel yapının karakteristikleri doğrultusunda oluşmuştur. Örneğin, Akdeniz toplumlarında meydanların zengin içerikli olması; iklimin dışarıda vakit geçirmeye uygun olmasından ve Akdeniz kültürünün doğal yapısından gelen davranışsal yansımalarından kaynaklanmaktadır. Bu şartlar ve Akdeniz insanının dışadönük yapısı, sokaktan meydana; kamu hayatının yaşanmasına yol açmaktadır. Akdeniz şehirlerinde akşam gezintileri gibi birçok dış mekan aktivitesi, kamu arazilerinin bu yönde geliştirilmesine yönelik talepler doğurmaktadır. Soğuk iklim bölgelerinde ise, arka sokaklar, atriumlar yapılmakta, daha çok kamu evleri şehir yaşamının önemli bir mekanı olmaktadır. Ancak yine de, butür soğuk ülkelerde bile meydan ve caddeler, şehirsel tasarımın önemli fonksiyonlarıdır. İslam toplumlarında ise, mahremiyet ilkesine de bağlı olarak, dış mekan kullanımını en az düzeyde tutacak bir günlük yaşam biçimi vardır ve meydan anlayışı, kapı önü mekanları ile sınırlıdır.

3.3.2.2 Şehirsel Örüntü-Dokuyu Etkileyen Öğeler

Şehirsel dokunun biçimlenişi, sadece fiziksel strüktürün yapılması ile değil; fiziksel yapılaşma koşullarının gerektirdiği sosyal, toplumsal ve ekonomik ve çevresel verilerle gerçekleşmektedir.

▪ *Çevresel Öğeler* : İklimsel farklılıklar ve coğrafi koşullar, yerleşme dokularının fiziksel olarak sınırlandırmakta, renk, malzeme, çatı strüktürü, yönelme ve tasarımı özelliklerinin belirlenmesinde etkili olmaktadır.

▪ *Toplumsal Öğeler*: Yerleşmelerin topluma ve toplumsal yapıya bağlılığı, şehirsel mekan ve şehirsel mekan öğelerinin birbirleriyle olan ilişkilerinin

kurgusunda etkin olduğundan daha önce söz edilmişti. Biçim ile işlev arasında, karşılıklı bağımlılığın ötesinde, toplumların birikimi ve yönetim yapısı da süreç içinde önemli bir etkiye sahip olarak, şehirselleşmenin dokunun biçimlenişini etkilemektedir.

Mekansal dokuda, doğaya uyumlu, organik, insan ölçeğine yakın boyutların oluşmuş olduğu dönemlerin; devlet yönetim sisteminde çoğulcu katılım prensiplerinin benimsendiği; buna karşın geometrik ve simetrik düzen ve örüntünün miras kaldığı dönemlerde, çoğulcu katılımın olmadığı dönemler olması; toplumsal yapının mekan oluşum ölçütlerinde etkin olduğunun bir göstergesidir (Gritlioğlu, 1991).

▪ *Kültürel Öğeler*: Kültürel özellikleri, yaşam değerlerini ve davranış örüntüleri belirlemektedir (Bkz. Bölüm 2.2.2). Davranış kalıplarının, mekanın kullanımı ile ilişkisi, şehirselleşmelerde doku biçimlenişini etkilemektedir.

Kültür; sosyo-kültürel yapının oluşturduğu sembollerle özgün bir karakter yansıtan bir kimliğe sahiptir, ve şehirselleşmelere bu karakterini yansıtmaktadır. Kültürel kimlik değişimi durumunda, şehirselleşmelerde de, biçimsel değişim ve dönüşüm sürecini beraberinde getiren ve yaşam tarzındaki farklılaşmalar şehirselleşme kimlik ve dokuya etmektedir.

BÖLÜM 4. 15-19. YÜZYIL DÖNEMİ İSTABUL MAKROFORMUNU EKLİYEN TOPLUMBİLEŞENLERİ

Toplumsal yapıyı; tarihsel süreç içinde meydana gelen kurumlar, bunların bütünleşmesiyle örgütlenmiş eylemler ve bu eylemler sonucunda ortaya çıkan ilişkilerin göreceli bir düzeni olarak ele aldığımızda; toplumsal yapıdaki değişimler bölgesel ilişkileri etkilemekte, ortaya çıkan yeni ilişkiler ise şehrsel işlevlerde farklılaşmayı gerektirmektedir.

Bu tez kapsamında ise; farklı kültürel kimliklerin şehir fiziksel dokusuna yansıyor yansımadığını, yansıyor ne derece yansıdığı incelenmektedir. Kültür- fiziksel yapı ilişkisini ortaya çıkarmak için öncelikle, genel ölçekte, farklı kültürlere ev sahipliği yapmış olan çalışmaları alanının -İstanbul tarihi yarımadasının- toplumsal bileşenleri incelenecektir.

4.1 Toplumsal Grup

Osmanlı devleti daha kuruluşundan itibaren “farklılık” esasına göre örgütlenmiş bir toplumsal yapıya sahiptir. Bir başka deyişle, Osmanlı döneminde kültürel yapının başlıca belirleyicisi, devletin demografik yapısı olmuştur. Osmanlı Devleti, fetihle sona, Fatih Sultan Mehmet’in, İstanbul’un nüfusunu artırmak için öngördüğü politikalarla biri olarak Anadolu’dan Türk ve Gayrimüslim nüfusu İstanbul’a getirmesiyle, değişik dini ve etnik öğelerden oluşan bir toplum üzerinde kurulmuştur. Etnik ve dinsel kozmopolitliğin yanı sıra; devletin değişik cemaatlerin içsel yaşayışlarına müdahale etmesi, kültürel mozağin imparatorluk süresince kent yaşamı ve fiziksel dokusunda varlıklarını ve farklılıklarını gösterebilmelerini sağlamıştır. Gayrimüslim toplulukları, Müslüman mahalleleri dışında gerçekleştirilmesi koşuluyla, her çeşit gelenek ya da göreneklerinin yaşamasına ve işlevsel ilişkilerinin büyük ölçüde kendi geleneklerine göre düzenlenmesine izin verilmiştir. Bunun kültür alanındaki en önemli sonucu, Osmanlı toplumunun

homojen denebilecek bir kültür yaratılması , kültürel bir çoğulculuğu yaşatarak kültürel ve kentsel doku açısından İstanbul'a bir dünya kenti olma fırsatını miras olarak bırakmış olmasıdır.

Devletin yönetimine ve toplumsal düzeninin organizasyonuna “homojenlik” ya da “aynılık” esasının hakim olması hem ülke nüfusunun önemli bir bölümünü gayri müslimlerin oluşturmamasından hem de Osmanlı'nın devraldığı bir devlet etme geleneğinden kaynaklanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin ancak üçüncü ve son Roma İmparatorluğu olarak kavranabileceğini savunan İlber Ortaylı, bu durumun da daha geniş bir çerçevede Akdeniz geleneği ile alakasına dikkat çeker : “Bu imparatorluklarda devlet ve toplum hayatında kabul edilerek ve yönetime katılacak etnik kökenden çok devletin ideolojisini benimsenerek ve onun koşullarına uyum sağlamakla mümkündür.”

“Uyuşma” nosyonu, söz konusu olan “imparatorluk” ise, sadece yönetilenlerin duyduğu bir toplumsal ihtiyaç değildir. Belki de bir imparatorluğu ulus-devletten ayıran en önemli özelliklerden biri, tıpkı yönetilenler gibi, imparatorluk yönetiminin de fethedilen yerlerde devranılan koşullara bir ölçüde uyum sağlamak zorunda olmasıdır. Emperyal geleneğin bu karakteristik özelliği en iyi Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinde görülmektedir. 1453'de İstanbul'u aldığı anda, farklı din ve ulus gruplarına mensup olmakla birlikte bir arada yaşayabilen bir kent nüfusuyla karşılaşmış olan II. Mehmet, yönetimi sırasında imparatorluk fikrinin çok ısrarlı bir uygulayıcısı olmuş, yabancı ve Hristiyan nüfusun kendi yeni imparatorluğuna katacağı değeri fark ettiğinde ise bu etnik renkliliği korumakla kalmaıptevşvik de etmiştir (Yarman, 2001, sf. 3).

4.1.1 Demografik Yapıyı Oluşturan Toplumsal Gruplar

Fetih (1453) henüz önce, İstanbul nüfusu 30 ile 40 binin üstünde değildi. Fetih sonrası hayli kalabalık bir insan kitlesinin göçerek İstanbul'a yerleşmesi sağlandı. İstanbul'u bir başkentin tüm faaliyetleriyle donatmak isteyen II. Mehmet, yerli Rum halkının büyük bir bölümü Edirne, Bursa, Filibe ve Gelibolu'ya aktarılmış olan, ana fetih öncesi Yahudi unsurlarının Balat mahallesinde oturmaya devam ettikleri kenti yeniden şenlendirerek üzere tedbirler almıştır; kentin diğer etnik unsurlarından yerlerinde kalanları buradan uzaklaştırmışa benzermektedir. Böylece meydana

gel en boşl uklar ı dol dur mak üzere, çok l ütf kar yerleş me koşull arı sunul arak (bedava verilen evler, geçici vergi muafiyeti, iş araçları sağ lanması, vb.) yerleştir me politikaları üretil miştir. Gönüll ü iskan me muniyet verici sonuç lar sağ lamadı ğ ı ndan, padişah bu durumda daha köktenci yollara başvurmuş; İstanbul'a nakledilecek kişiler, zanaat ve ticaretin çeşitli dallarındaki niteliklerine göre belirlenmiştir (Mantran, 1995, sf. 70).

Öyle ki, 1478'de yapılan sayı mda çeşitli ce maatlerin nüfusu aşağı daki rakamlara ulaş mıştır:

Tablo 4 1 15. yy sonu nüfus dağılı m (Yerasi mos, 1986, sf. 269).

İstanbul Şehri		Gal ata	
Müsl ü man	8951 hane	Müsl ü man	535 hane
Ru m	3151 hane	Ru m	592 hane
Ya hudi	1647 hane	Lat in	332 hane
Tat ar	267 hane	Er me ni	62 hane
Er me ni	372 hane	Topl a m	1521 hane
Çi ngene	31 hane		
Topl a m	14803 hane		

Os manlı İ mparatorluğu'nda Müsl ü manların yaklaşık %40, gayri müsli mleri nse %40 ci varı ndaki oran ı uzun yıllar muhafaza edilmiştir. Bazı kaynaklara göre bu gayri müsli mlerin daha yüksek vergi ver meleri nedeni yle, Os manlı padişahları nın bilinçli olarak uyguladı ğ ı politikadır. Bu kişiler benzer oranların di ğ er Os manlı şehirlerinde de ol duğunu, kanıt olarak öne sürerler. Bunun rol ü ol abilir a ma başka ve çok daha öne mli nedenler vardır :

Birincisi, F. S. Mehmet'ten itibaren yükseliş dönemi ni n padişahları kendilerini dünya lideri olarak görmüşlerdir. Özellikle Fatih döneminde, gayri müsli m ve ecnebi tebaaya pek çok i mti yaz tanı nmış; o kadar ki is mi bilinmeyen bir şairin:

“Sultan ın kapı eşi ğ inde durmak için
Ya Müsevi ol mak lazım ya Ace mya da Frenk ”

yorumunda bu i mti yaz ın boyut u anlaşılabil nektedir.

İkincisi, Orta Çağ ın Avrupa'sında Katolik olmayanlar hiç de rahat değildirl er. Engizisyon altında sürünen bu kişiler için başta İstanbul ol mak üzere, Os manlı şehirleri bir kurtuluş olmuş; fazla zorlayıcı olmayan bazı kurallara riayet şartıyla hayatlarını rahatça sürdürebil mişlerdir (Apatay ve İlter, 1998, sf. 31).

Ancak, 17. yy'dan itibaren, müslüman ve gayri müslimler arasındaki uyum ve güven; ağır vergilendirme ve kısmen de Hristiyan cemaatin Hristiyan alemiyle oluşturduğu ortak haclı zihniyetinin etkileri nedeniyle bozulmaya başlamıştır. Bu döneme kadar aynı zanaatlerde çalışan iki ayrı grup, artık kendi ayrı zanaatlerini kurma eğilimine girmişlerdir. 18. yy'da, Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hristiyanlar arasındaki ticari ve kültürel bağların gelişmesi ve sonraki yy. da Balkanlardaki ulusal hareketlerin yükselişi, İmparatorlukta karışıklıklara yol açmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun çabaları, gayri müslim nüfus üzerinde yeni bir sadakat anlayışı yaratarak, Osmanlılık fikrini benimsenmek yönünde olmuştur (İnalçık, 1998, sf. 239).

III. Selim dönemi için De Jucherau, İstanbul'un nüfusunun 900.000, bunun 630.000'i Müslüman, 120.000'sinin Rum, 90.000'inin Ermeni ve 50.000'inin de Yahudi olduğunu belirtmektedir (Yetkin, 1992, sf. 47).

19. yy'ın ortalarında, resmi istatistiklere göre ise, şehir ve dış mahallelerdeki nüfus 700.000'dir. Zeynep Çelik, 1885'deki Osmanlı nüfus sayımına göre İstanbul'daki toplam 874.000 kişilik nüfusun ırk-din dağılımının, %44 müslüman, %17,5 Rum, %17 Ermeni, %5 Yahudi ve %14'den fazlası yabancı şeklinde olduğunu belirtmektedir (Çelik, 1996, sf. 34).

4.1.1.1 Müslüman Grup

Osmanlı İmparatorluğu'nun demografik yapısını oluşturan etnik çeşitlilikte müslüman grubu fetihten sonra gelen Türkler oluşturmaktadır. İslam anlayışı esaslarına dayalı bir yaşam tarzına ve yerleşim düzenine sahip olan müslümanlar, bu yaşam tarzına dayalı mahremiyet haklarını, daima koruma altında tutmuşlar ve gerek davranış kalıpları ve değerler sisteminin getirdiği sosyal sınırlar; gerekse yönetimsel dayanaklarla bunları izole etmeyi başarmışlardır.

Müslüman Türklerin gündelik faaliyetleri ev yaşam biçimi, dinin dağasını taşımaktadır. İster zengin veya yoksul, isterse yüksek memur veya zanaatkar olsun, müslüman İstanbul'un hayatı gün boyu ibadet tarafından, daha doğrusu müezzin tarafından yapılan beş vakit namaz çağrısı tarafından ayarlanmaktadır. Mahalleliyi sabah namazına çağırarak müezzinin okuduğu ezanla başlayan günün ritmi, genelde yavaş ve acelesizdir: Telaş yoktur, tersine dostlarla, komşularla, meslektaşlarla olan

sela mlaş malar da; iş konuş maların n pazarlıklarının uzayı p git mesinde uslu bir yavaşlık gör ülm ektedir; hiçbir şey aceleyi gerektir m ekte, herşey bir sonuca var maktadır, Türklerin pratik felsefelerinin ifadesi buradadır (Mıntran, 1991, sf. 202).

Müsl üman O smanlıların savaşta ve hareketli oyunlarda göster di ğ i enerji ve çeviklik, öte yandan ortak yaşa mlarındaki sürekli oturma hali ve hareketlerindeki yavaşlık, sakinlik anlayışı ve sessizlik, aslında O smanlıların mekan anlayışında hiç de azı nsa nı mayacak et kisi olan, davranışla ilgili faktörlerdir (Cerasi, 2001, sf. 199).

Müsl ümanların, dışa t a m a m en kapalı bir aile yaşantıları vardır. Ancak aile, özelilikle zengin ort a mlar da, bazen çok sayıda kişiden oluşan bir gruplaş m, konak denilen geniş konutların varlığı ile kolaylaş an ataerkil tipten bir gruplaş ma olarak düşünül meli dir; bu konaklarda evli veya bekar oğulları, ailenin annesi, gelinler, torunlar, nikahsız kadınlar (cariyeler), hizmetçiler, köleler bir otorite altında bulunmaktadır. Bu insan topluluğu, İslam d ininin et kisiyle iki ayrı grup halinde yaşa maktadırlar : bir yanda erkekleri di ğ er yanda kadınlar, çünkü cins ayrımı, bu alandaki tüm yetkilere sahip olan ailenin annesinin hük mü altında olan harem sisteminin güçlendirdi ğ i, bilinen bir yasadır. Yalnızca ailenin babasının ve nadir durumlarda ve çok kesin bir şekilde tanı mlanmı ş biç i mler altında ailenin di ğ er erkeklerinin ç i ğ neyebilece ğ i çok katı bir ayrı m söz konusudur ve bu müsl üman Türk aile hayatının basit kurallarından biridir (Mıntran, R., 1991, sf. 155).

Mahre miyet, müsl ümanların gi yi m kuş a mlarında de ne belirleyici unsurdur. Bu nedenle, özellikler kadınların ev halleri ile sokakta gi y i nd i kleri kı yafetler ayrı ydı. Ev içinde: başta oyalı ye n e ni veya beyaz tül bentten üst üne, dokuma bezden, gömlek; üzerine, yaz ise bas madan, kış ise, pazen veya Rus fanilasından, tek cepli giysiler gi yerlerken, soka ğ a ç ı ktıkları nda uzun yakalı, dört peşli babayani renkte ferace gi yilir, başa (süssüz, gösterişsiz), bir çift kalın yaş mak sarılırdı. Çarş a flar, Ş a m ve Hal ep iş i, düz siyah ipekli, Avrupakari olursa, koyu renk, peçeye gelince siyah ve kalındı (A us, 1997, sf. 138) (Şekil 2.1 ve Şekil 2.2.).

Şekil 41, 42 Müslüman kadın giysileri (www.istanbul.com.tr)

Erkeklerin de yaşa göre, ev halleri başka, sokak halleri başkadır. Dışarıda giydikleri giysileri, fes; kısa yakalı frenk gömleği; yazın beyaz yelek ve sof ceket; kışın siyah ceket veya redingot; üstünde pardösü veya paltó, ayakta potin kunduradan oluşmaktadır (Aus, 1997, sf. 139) (Şekil, 43, 44).

Şekil 43, 44 Müslüman erkek giysileri (www.istanbul.com.tr)

Kendi özel yaşamlarında muhafaza ettikleri bu mahremiyet, yaşadıkları mekanların fiziksel dokusunda da belirgin olarak ortaya çıkmaktadır. İslam dininin müslüman yerleşme dokusu üzerindeki yansımaları, Bölüm 4.2 de ayrıntılı olarak incelenmiştir.

4.1.1.2 Azınlık Grup

Osmanlı devletinin yönettiği halkın bir bölümünü teşkil eden gayri müslimler, hem statü farklılıkları hem de dini yapıları sebebiyle taşıdıkları kimlikleriyle sosyal bir ünite görünümünde olmuşlardır (Şekil 4.5). Gayri müslimler, Osmanlı öncesi İslam devletlerinde olduğu gibi, “Zimmi” statüsünde sosyal gruplardı. Yani devletin zimmehinde, koruyuculuğu altındaydılar.

Osmanlı devletinin kuruluşundan 16. yy’nın ilk yarısına kadar gayri müslimlerin siyasi statüsünün belirlenmesinde ana kaynak olan İslam hukuku, gayri müslimleri “ehl-i harb” (müslümanlara karşı savaş halinde olanlar) ve “ehl-i ahd” (müslümanlarla anlaşma yapmış olanlar) olarak ikili bir ayrım tutmuştur. Ehl-i harb ile ilişkileri belirleyen savaş hukukudur. Tez çalışması kapsamında, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan gayri müslimler incelendiği için, gayri müslimler ehl-i ahd statüsü kapsamında araştırılmıştır. Ehl-i ahd olanlar, üç gruba ayrılır: “Zimmiler” (İslam devletinin himayesini kabul edenler, ehl-i zimmet); “muahedeler”

Şekil 4.5 Ermeni- Yahudi ve Türk (Yarman, A, sf. 11)

(kendileriyle barış yapılan bir gayri müslim devletten olanlar, ehl-i hudne) ve son olarak da” müstemenler” (ticaret, resmi görev, seyahat gibi gerekçelerle İslam ülkesine izniyle gelen gayri müslimler, ehl-i eman).

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan gayrimüslimler, Ermeni, Yahudi ve Rum cemaatlerine bağlı olarak İslam devletinin himayesini kabul eden sınıfta, “zımmi” statüsünde yer almaktaydılar.

▪ *Ermeniler*

Ermeni cemaati ile yakın ilişki içerisinde olan Fatih Sultan Mehmet, Bizans döneminde Batı Anadolu, Trakya ve Balkanlar'daki Ermeniler üzerinde nüfuzu olan ve o tarihe dek Bursa'da bulunan Ruhani Reislik makamını 1461 yılında Patriklik seviyesine yükseltmiştir. Müslüman bir Sultanın bir Hristiyan Patrikliği'ni tesisi, daha önce benzeri görülmemiş bir olay olarak tarihe geçmiş ve bu tarihten itibaren Ermeniler, özerk bir cemaat olarak yaşamaya başlamışlardır.

Ermenilere ilişkin olarak, kentin fethinden itibaren nüfusunun bir bölümünün Tokat ve Sivas'tan –Anadolu'nun zengin ticaret kentleri_ getirilip Sulumanastır'a yerleştirildikleri bilinmektedir; daha sonra Fatih Sultan Mehmet, 1453'den önce bir Ermeni patriğinin bulunduğu Bursa'dan, bir grup Ermeni nüfusu daha getirtmiştir. Ankara, Bayburt ve Adana'dan da başka Ermeniler gelmiş ve bunlar da ilkleri gibi Sulumanastır'a –artık burası Ermeni patriğinin yeni yeri dir-, Sa mat ya'ya veya Galata'ya yerleşmişlerdir. Ermeni Patrikliği, Kunkapı'ya nakledildiği tarih olan 1641'e kadar Sulumanastır'da kalmıştır (Mıntran, 1990, sf. 50).

Sa mat ya ve Kunkapı, bu yüzden İstanbul'daki Ermeni nüfusun özellikle yoğunlaştığı bölgeler olmuştur.

Ermeniler 18. yy'da, en çok Kunkapı, Yeni kapı (dışarı), Langa, Sa mat ya ve diğer bazı yerlerde otur maktadırlar (İnciciyan, 1956, sf. 15). Özellikle Sa mat ya varlıklı bir Ermeni bölgesi olarak bilinmektedir.

Kunkapı ve Sa mat ya'da yerleşik Ermeniler yazmacılık, balıkçılık, halıcılık gibi mesleklerde ün kazanmışlardır (Yar man, 2001, sf. 28). Çoğunlukla ise, ticaret ve sanatkarlıkla uğraşırlar, hususi yetle sarraflık ve kuyumculuk yapırlardı. Gayrimüslim tebaa arasında Ermeniler Türk İslam medeniyetiyle en fazla kaynaşmış bir unsurdur. Adetleri ve zevkleri Türklerinkiyle hemen hemen müşterektir. Pek çok Ermeni Osmanlı edebiyatı, musikişi ve mimarisine hizmette bulunmuştur. Anadolu

Er menilerin bir kısmı evde Türkçe konuşur, Ermeni harfleriyle yazılı Türkçe İncil okurdu. Bu sebeple, Ermeniler 18 ve 19. asırlardan kalan Osmanlı belgelerinde

“Millet-i sadıka” olarak geçer. Devletin Darbhane ve Baruthane gibi iki önemli müessesesinin nazırlıkları da Ermeni ailelerin tekelinde olmuştur (Kuran, sf. 58).

Şekil 4.6, 4.7: Ermeni Kadın Tasvirleri (Yarman, A, sf. 9).

Şekil 4.6 ve 4.7 ‘de kadınlarının giysilerinin görüldüğü Ermeni nüfusu, 19. yüzyıl gezgini Amicis (1986, sf. 163) şu şekilde tasvir etmektedir: “Ruh ve iman bakımından Hristiyan, doğuş ve cismaniyet bakımından Asya Müslümanı” olan Ermeniler sadece hususi bir inceleme açısından güç değil, aynı zamanda ilk bakışta Türklere ayırmakta da güçlük arzederler, çünkü Avrupa kıyafetini henüz benimsemiş olanları, pek küçük farklarla, Türk gibi giyinirler ve bazı hususi renklerle bu milletin ayıncı işareti olan eski büyük çuha başlığı da hemen hiç giymezler; görünüş itibarıyla da Türklere pek farklı değillerdir. Çoğu uzun boylu, güçlü kuvvetli, açık tenlidir, hal ve tavırları ağırdır, yüzlerinde karakterlerinin iki hususi vasfını taşırlar: Zeki, canlı, hünerli, anlayışlı oldukları içti carete fevkalade yatkındırlar. Ne içten ne de dıştan kavgacılıkla, kahramanlıkla bir alakaları yoktur. Türklere Ermenilere *imparatorluğun develeri* derler, Frenkler ise her Ermeni’nin dünyaya iyi hesap bilir olarak geldiğini söylerler”.

▪ *Rumlar*

Rumların büyük çoğunluğu İstanbul'un yerlisi değildir. 1453'de İstanbul'un alınmasını izleyen çatışmalardan kurtulan Bizanslıların Edirne, Bursa, Gelibolu, Filibe gibi eyalet kentlerine sürüldükleri bilinmektedir, şehirde oturmalarına izin verilen Rum sayısı çok az olmuştur. Yeni Rum iskanı başlangıçta Mora ve Ege Adalarından –Taşoz, Sema direk, Midilli- getirilenlerle olmuştur ve daha sonra başta İzmir, sonra fethedilmelerinden itibaren Sinop, Samsun ve Trabzon'dan gelen Anadolu Rumlarıyla gerçekleştirilmiştir. Böylece şehrin iskanına davet edilen Rumlarla, daha sonra İstanbul'a yerleşmeye gelenleri; Ayakapı, Petro Kapısı, Fener, Kunkapı, Gbali, Samatya, Topkapı gibi (Erenya Çelebi, 19, 20, 24) şehir içi mahallelere yerleşmişler ve buralarda kiliseleri etrafında, özellikle de 1601'den itibaren Patriklik makamının bulunduğu Fener'de gruplaşmışlardır. Surların ötesinde, Rumlar, Halic'in öte yakasında ise Hasköy, Kasımpaşa, Galata ve Tophane'e yerleşmişlerdir (Mıntran, 1990, sf. 54).

Ermeniler ve Yahudiler gibi Rumlar da ticaretle hatta büyük ticaretle ilgilenmişlerdir. Bazı Rumlar yabancı elçiliklerde tercüman olarak hizmet vermiş olmakla birlikte, bu durum batılı güçlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hristiyanlara uyguladıkları korumanın görüntülerinden biridir (Mıntran, 1990, sf. 56).

Rumlar, neşeli, canlı ve kurnaz olarak betimlenmektedir. Çeşitli sanatlarla, bazen ticaretle ve çok defa da denizcilikle meşgul olmuşlardır. Sahillerde dolaşıp içirilere pek girmemişlerdir. Çeşitli yabancı diller öğrenerek, imparatorlukta önemli görevler işgal eden Türklerin yanında doktor, tercüman veya işadamlar olarak çalışmışlardır. En gözde Rum aileleri, Babıali'ye baş tercüman yetiştirebilmek ve oradan da bütün tehlikelere rağmen Eflak ve Boğdan Beyliklerine atanabilmek çaba göstermişler ve bu doğrultuda kendilerini geliştirmişlerdir. Rumlar, geleneklerine bağlı ve dindardırlar. Yüksek rütbeli rahiplerin hayli zengin ve okumuş olmalarına karşılık, küçük papazlar ve diğer din adamları çok fakir ve cahildirler (Olivier, 1977, sf. 15).

Amicis, Rumları şöyle betimlemektedir: “Ermenileri şöyle bir bakınca tanımak ne kadar güçse, Rumları, kıyafetleri hesaba katmadan bile, tanımak o kadar kolaydır, görünüşleri ve çehreleri imparatorluğun diğer tebaasından, bilhassa Türklerden çok farklıdır. Bu farkı veya daha ziyade butezadı anlayabilmek için bir kahvede veya bir

ge ni de yanyana oturan bir Türk ile bir Rumu incelemek gerekir. Üç aşağı beş yukarı aynı yaşta, aynı seviyede olsalar, ikisi de Avrupalı gibi giymiş olsa, ve hatta yüzleri birbirine benzese, yanılmak mümkün değildir. Türk sakindir. Kimseye bakmaz ve kendisine bakıldığına farkında değilmiş gibi görülür; yüzünde mütevekkil bir esirin hüznüne veya bir despotun soğuk gururuna benzeyen bir ifade bulunur; ikna etmeye veya kararından caydırmaya çalışacak olanı evvela ümitsizliğe düşürecek ne olduğunu bilmediği msert, içine kapalı, inatçı bir şey vardır. Hülâsa olarak, kendisiyle ancak ya itaat ya tahakkümederek yaşanabilirmiş gibi gelen ve ne kadar uzun müddet beraber yaşanırsa yaşansın yüzgöz olunması gerekli şu yekpare insanların görünüşündedir. Rum aksine, çok canlıdır ve gözlerindeki, dudaklarındaki bin gizli hareketle ruhunda olup biten herşeyi açığa vurur; başını vahşi bir at gibi sallar; yüzünde genç, bazen çocuksu bir ki bir vardır: bakıldığına görürse, kendisine çekidüzen verir; bakılmazsa, kendisini göstermeye çalışır; daima rüya görüyormuş veya bir şey arzu ediyormuş gibidir: baştan sona kurnazlık ve hırs içindedir: kafasından kötü bir şey geçtiği zaman bile sevinlidir, para keseni zi emniyet etmek istemerseniz de, seve seve yardı medersiniz. Bu iki adam yanyana zalim bir vahşi gibi görüldüğünü, ötekini de diğerinin neden hafif meşrep, sahtekar, yaygaracı, hilekar olduğu hükmine vardığını ve birbirlerini karşılıklı olarak küçük görmelerini, birbirlerinden karşılıklı olarak nefret etmelerinin gerektiğini, birbirleriyle anlaşamayacaklarını anlama yeter” (Amicis, 1986, sf. 166).

▪ *Yahudiler*

15. yy'ın sonlarında birleşmiş olan İspanya'nın Katolik hükümdarları, Ocak 1492'de Granada Zaferinden sonra, Katolikler tarafından İslamiyete karşı güç artırmak için Yahudi halkı zorla Hristiyanlaştırmak istemişlerdir. Vaftiz edilerek Hristiyanlaştırmak istenen Yahudilerden önemli bir bölümü Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmıştır. Yahudilerin bir İslam ülkesini tercih etmelerinin sebebi, Mislüman fıkıh alimlerinin zora dayalı din değiştirmenin geçerli olmadığı görüşünde olmasıdır. Ayrıca sonradan Yahudiliğe dönebileceklerini düşünüp vaftiz oldukları için diğer Hristiyan ülkelerinde ölüm cezası görebileceklerinden, bu konuda onlara hoşgörüyü sunan ve dinsel baskı uygulamayan İslamortamı tercih etmişlerdir.

Türk yetkililerin Yahudilerin gelişine izin vererek kalmasını, bunu özendirdiğini gösteren ciddi veriler vardır. 1523’de, Hiyahu Kapsali adlı bir Yahudi tarihçinin tuttuğu güncede şunlar yazmaktadır :

“Osmanlı hükümdarı Sultan Bayezid, İspanya kralının Yahudilere yaptığı bütün kötülükleri duyup onların bir sığınak aradıklarını öğrenince, hallerine acıdı. Bunun üzerine ülkesinin her tarafına özel görevliler göndererek, kendisine bağlı kentlerdeki valilerin Yahudileri almasına ya da sürme yoluna gitmelerini, tersine onlara kucak açmaları gerektiğini duyurdu ve bu emrini yazılı hale getirdi. Ve böylece ülkesinin her tarafındaki bütün insanlar Yahudileri iyi karşılayıp gece gündüz korudu. Yahudilere kötü davranılmadı ve hiçbir zarar verilmedi. İspanya’dan kovulan binlerce ve onbinlerce kişi Osmanlı topraklarına vardı ve ülke onlarla doldu. Ardından Osmanlı topraklarındaki Yahudi cemaatleri sayısız büyük hayır işleri yaptılar ve tutukları fiyde verip kurtarmak için su gibi para akıttılar” (Lewis, 1999, sf. 26).

Yahudiler ekseriyetle Balat’ını iç ve dış taraflarında ikamet etmişlerdir. İspanya ve Portekiz’deki 900,000 yahudi 1610 senesinde kovulduğu zaman, onların büyük bir kısmı İstanbul’a gelip yerleşmiştir. Karai denilen yahudiler, eskiden beri İstanbul ve Galata’daki karşılıklı sahillerde oturdukları için, aynı yerlere *Karaköy* adı verilmiştir. İstanbul tarafında Valide Camii inşa edildiği zaman yahudilerin oradan çıkmaya mecbur edildikleri ve bunun karşılığında bir bedel aldıkları rivayet edilmektedir (Bkz. Bölüm 4.3.1 Yerleşim Dokusunda Fiziksel Sınırlamalar). Yahudiler, dinlerinin gereği olarak, başka dine mensup satıcılardan yiyecek almayacak kadar katı bir tutum içinde olmuşlardır. Ayrıca, yahudi esnaf toplumlarının, hastaları, fakirleri ve muhtelif ihtiyaçları için hususi kumbaraları ve birer birer sayılmasız uzun sürecek daha birçok yardım kuruluşları vardır. İnciciyan, yahudilerin bu özelliklerini; “Velhasıl, Yahudiler arasındaki tesanüd, başka milletlere misal teşkil edebilir” şeklinde yorumlamıştır. (İnciciyan, 1956, sf. 17-18).

Fatih Sultan Mehmet’e ait bir vakfiye, çoğu Haliç kıyılarında olmak üzere, İstanbul’da 17 Yahudi mahallesi saymaktadır : Balıkpazarı, Bahçekapı (ikisi de Eminönü’nde), Ace moğlu (Ye miş İskelesi civarında), Karaşensi ve Tımuratş (Tahtakale yakınında), Unkapanı, Balat vd.; biraz daha uzakta bir grup Yahudi, o zamanlar Edirnekapi yakınlarına yerleşmiştir. Ere mya Çelebi’ye göre, 17 yy’da

Yahudilerin oturduğu kent içi ve dışı mahalleler şunlardır : Ayazma Kapısı, Gıbalı, Tekfursaray, Hasköy, Kasımpaşa, Galata ve Mırmıhane, Boğaziçi'nde Beşiktaş, Ortaköy, Kuzguncuk ve Üsküdar'da Yahudiler bulunmaktadır.

Çoğunlukla İspanya'dan gelen Yahudiler, İstanbul'a yeni meslekler ve özellikle de zanaat alanına, daha önce hiç bilinmeyen teknikler getirmişlerdir. Zamanla faaliyetlerini ticaret ve bankacılık alanına yaymışlar ve kendilerini, özellikle Osmanlı yönetimi ile yabancı tüccarlar arasında işbilir aracılar olarak göstermişlerdir (Mıntran, 1990, sf. 57).

Ancak, İspanyol yahudileri zaman içinde, 17. yüzyıla kadar, Avrupa ile olan ilişkilerini yitirerek ülkenin en ileri unsuru olma konumunu yitirmişler, ilk karşılaşmalarındaki teveccüh, ulemanın da baskısıyla, yerini zamanla iktidarın Yahudi aleyhtarı uygulamalarına bırakmıştır. Buna koşut olarak, yangınlar ve salgın hastalıklar gibi afetler de, başka mahallelere, bazen de başka şehirlere göç etmek durumunda kalarak önemli değişikliklere uğrayan Yahudileri olumsuz olarak etkilemiştir. Toplumsal örgütlenmeleri zayıflamış, cemaatler bölünmüştür. İspanya Yahudilerinin cemaatlere bölünmüşlük durumu, Yahudilerin gelişimini reformlar döneminde bile önemli ölçüde geciktirmiştir (Molho, 1998, sf. 79-80).

Evliya Çelebi, Yahudileri meslek sınıflarına göre mücevherciler, peynirciler, kaşar imalatçıları, meyhaneciler (Rumlarla rekabet halinde), parşömeni imalatçıları, köle tüccarları, kumaş tüccarları –özellikle saten-, inci tüccarları, tespihçiler olarak betimlemektedir. İstanbul'da ilk kurulan matbaa, 1494'deki Yahudi matbaası olmuştur. Yahudiler, özellikle banka ve ticaret alanlarında olağanüstü faal olmuşlardır (Mıntran, 1990 sf, 62).

Osmanlı ülkesinin büyük bir bölümünü gezip görmüş olan Evliya Çelebi, gittiği yerlerde rastladığı etnik grupları da zaman zaman “Seyahatname”si'nde belirtmiştir. Evliya Çelebi'nin, Seyahatname adlı eserinde, “zevk sahibi ve saz ehilleri” olarak tasvir ettiği (Yetkin, 1992, sf. 44) Yahudileri; Olivier ise 18. yy'ın son dönemlerini anlattığı Türkiye Seyahatname adlı eserinde Avrupa'daki soydaşlarına göre daha cahil, fakir ve tutucu olarak tanımlamakta, her işle uğraştıklarını genellikle bankacılık ve özellikle zengin Yahudilerin tefecilik yaptıklarını belirtmektedir. Olivier, ayrıca, Yahudilerin ücra mahallelerde ve dinleri icabı diğer topluluklardan

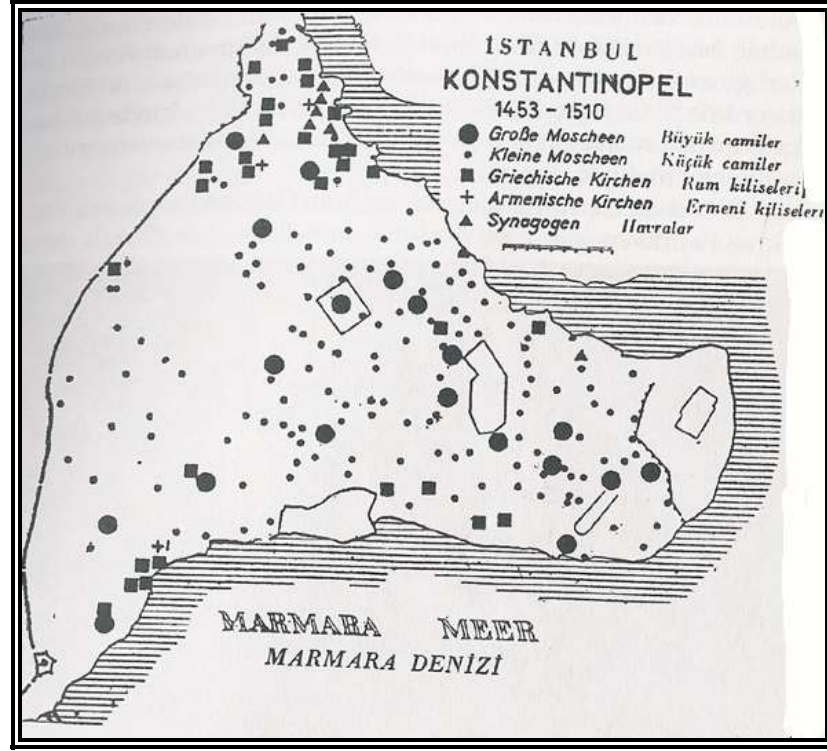
ayrı yaşadıklarını belirtmektedir (Olivier, 1977, sf. 16). Bu karşıt yorumların nedeni, Yahudilerin 17. yy'dan sonra geriye giden bir sosyal ve beraberinde ekonomik sürece girmeleridir.

4.2 Yerleşmelerin Dokusal Özellikleri

Antik kentlerde olduğu gibi, İslam kentinde de yerleşme iki bölümden oluştuğu görünmektedir. Büyük tapınak ve büyük pazarın bulunduğu bölümde şehrin ekonomik ve sosyal hayatı odaklanır; burası planlı ve organize. Onun ötesinde halkın özel hayatının geçtiği gelişigüzel kurulmuş mahalleler yer almaktadır. 200 bin aşan nüfusu ve 12 nahiyesi ile tarihi Osmanlı İstanbul'u esas olarak 2. Bayezit döneminde ortaya çıkmıştır. Bu dönemde sur içi İstanbul, asıl büyük metropol durumundaydı. Galata, Eyüp (Haslar) ve Asya'dan gelen kervanların son durağı olan Üsküdar ona tabi küçük kasabalar halindeydi. 19. yy'da Galata-Pera kuzey doğrultusunda büyük bir gelişme göstererek İstanbul'u gölgede bırakacak, Üsküdar-Kadıköy'den Pendik'e uzanan sahil boyunca mevcut eski yazlık semtler ise ancak 1950-1990 arasında birleşip büyük bir şehir manzarası kazanacaktır (İnalçık, 1996, sf. 33).

Avrupalılar, İstanbul'da karşılaştıkları yapıları değerlendirirken, İslam Arap, Avrupa ve Bizans üslupları olmak üzere üç temel üsluba başvururlar. Çeşmeler İslam Arap/Hint/Moresk klasik dönem camileri Ayasofya'nın kopyası veya çeşitlemesi, sarayla da İslam Doğu veya Avrupa üslupları içinde değerlendirilmektedir. “Osmanlı mimarisi” kavramına seyahatnamelerin hiçbirinde rastlanmamıştır (Arslan, 1991, sf. 29).

İstanbul'da fetihten sonraki yerleşimin dini yapılar çevresinde oluştuğu görüşünden hareketle, Schneider tarafından hazırlanan bir haritada kıyılarda yoğun olan nüfusun, iç kısımlara doğru azaldığı görülmektedir. Haliç'te Fener-Edirnekapi-Ayvansaray üçgeni, farklı cemaat mensuplarının yoğunlaştığı bir bölge olarak göze çarpar. Haritada, mescitlerin şehrin genelinde yaygın olduğu, büyük camilerin ise Divanyolu-Bayezit merkez olmak üzere, Fatih üzerinden Edirnekapi'ya ve Aksaray üzerinden Yedikule'ye doğru dağıldığı görülmektedir (Şekil 4.8) (Karaca, 1996, sf. 24).

Şekil 4 8: 1453- 1510 Yılları Arasında İstanbul’da Dini Yapılar (Karaca, 1996, sf. 25)

Müslüman kesimin yoğun olarak yaşadıkları semtler, bugünkü Aksaray, Laleli, Şehzadebaşı, Süleymaniye, Vefa, Zeyrek, Çarşamba, Fatih, Aikali, Düzdarıye semtleridir. Bu dönemde kentte bulunan Rum ve Musevi topluluk, şehrin kuzey bölgesinde oluşmaktadır.” Sulumanastır, Samatya, Unkapanı, Balat, Gedikpaşa, Fener çevresinde Ermeniler; Hasköy ve Çifukapı’da Yahudiler; şehrin çeşitli kesimlerinde, Calata ve Fenerkapı’da ise Rumlar oturmaktaydı. Nüfusun artarak yayıldığı şehirde, yerleşim dokusu da etkilenmekteydi. Bunun en olumsuz sonucu alt yapıda yaşanan dengesizliklerdi. Örneğin konut lüle denen, ince bir boru ile su vermek için özel izin gerekmekteydi. Azınlıklar için bu imkansızdı. Aynı zamanda yoğun nüfusun talep edeceği kanalizasyon sistemi de yetersizdi. Ayrıca gayri müslim evlerinde su sarfiyatını önlemek için hanımyapımı yasaklanmıştı (İnalçık, 1978, sf. 243).

İstanbul tarihi yarımadasında, yerleşimlerin dokusal özellikleri sınıfsal farklılaşmadan çok etnik farklılaşmaya dayalı olarak gelişim göstermiştir. Bu farklılaşma, hem konum hem de yapıların kat yüksekliklerinden renklerine kadar getirilen kurullarla mekansal dokuya yansımış, Tanzimat ile birlikte kısıtlamaların azaltılması, şehir dokusunun batılılaşma eğilimleri ile birlikte değişmesine yol

açmıştır. Bu bölümde, Osmanlı geleneksel şehir dokusu öğeleri anlatılacak olup, Bölüm 4.3'te toplumsal kurumsallaşmanın sonucunda ortaya çıkan ortak değerler ve yasalar ile, şehir dokusu bileşenleri üzerindeki sınırlamalardan detaylı olarak söz edilecektir.

4.2.1 Konut

Osmanlı kentlerinde yapılar iki çeşittir: Anıtsal mimarlık eserleri ve sivil mimarlık eserleri. Sivil mimarlık eserleri, İstanbul'un yerleşim dokusunu oluşturan konut yapılarıdır. Geleneksel Türk konutu anlayışı, toplumsal yapıya bağlı olarak incelendiğinde, konutların genel özellikleri aşağıdaki gibidir.

*Konutlar 2-3 katlı

*Mihreminyet anlayışından kaynaklı olarak zemin katlar sokağa kapalı (bahçe olgusuyla zemin katlar kapatılmış) (Şekil 4.9).

Şekil 4.9: Mihreminyet etkisi ile planlanmış konut dokusu (www.istanbul.com.tr).

*Genellikle kapalı çıkmalı (komşuluk ilişkileri, sokağı seyretme, sokağa üst katlarda açılma, daha fazla doğal ışık alma, mekân genişletme, estetik açılarından üretimi).

*Pencereler dikdörtgen formunda (1:2'ye yakın oranlarda, ahşap veya taş lentalı) ve zemin katlar yine mihreminyet açısından az pencere, üst katlar bol pencerelidir.

*Çatılar geniş saçaklı; 60:120 c marasında (yapının dış ortamlardan korunması ve estetik açılardan) kırılmaz kiremit kaplı.

*Bahçe duvarları ile yapılarla sokak arasında ayırım sağlanmış, aynı zamanlarda sokaklarda süreklilik oluşturulmuştur. Ancak bahçe duvarları, yaşanan mekanlara duyulan saygı ve estetik açıdan mekana katkı amacıyla, genellikle çiçeklerinin asmalarının sarktığı duvarlar olarak görülür.

Duvarlar : _Yönlendirici durumdur

_Dikkati belli bir şey üzerinde yoğunlaştırmaktadır.

_İnsanları sürprizlere hazırlamakta ve ulaştırmaktadır.

_Sağır duvarlar insanı; sokaktaki ani kırılmalara, köşe başındaki konuta, kapılara, çeşmelere, meydanlara çekmektedir.

*Yapılar doğal eğilime uyumlu, yapılar doğal taşın, sıvalı veya sıvasız (zemin katlar genellikle taş) ahşap veya bağdadi üzeri mavi, pembe, sarı, yeşil, eflatun veya kırık beyaz gibi farklı yerlerde (Velioglu ve Tavşan, 1993, sf. 115).

Geleneksel Türk konut dokusu özelliklerini Tarihi Yarımada geleneksel konut dokusu üzerinde irdedeğiğimizde, mahremiyet ilkesinin baskın bir unsur olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, Hassa Mimarlar Ocağı da, konutların inşasında İslam'ın öngördüğü mahremiyeti gözetmeye mecbur kılmıştır (Mansel, 1996, sf. 34). Bir ev inşa edilirken, pencerelerin komşu evlerin içine bakmayacak gibi düzenlenmesine dikkat edilmiş, bu kurala uymayanlar mahkemeye verilmiştir (Faroqi, 2000, sf. 178).

Müslümanlara ait olan konutlardaki yapısal biçiminde, İslam ile yaşantısının dışa kapalılığı önemli rol oynamaktadır. Dolayısıyla, Harem yaşamı ile sarayların egzotik bir kimliğe bürünmeleri gibi, Müslümanlara ait evler de gizemli bir kimliğe bürünmüştür. Fraser, dışa kapalı olan evlerle kadınların kapalılığı arasında bir paralellik kurmaktadır (Şekil 2.9) (Fraser, 1838, sf. 160).

Şekil 4 10: Dışa kapalı ev tipi (www.istanbul.com.tr)

Cautier ise bir gayri müslim mahallesi tasvirinde, iki toplumsal grup arasındaki yerleşim farkını ortaya koymuştur : “Şimdi bulunduğu mahalle çok başka bir görünümde idi; bu, Türk görünümünü değildi artık Yarı açık kapılarından evlerini içi görünebiliyordu Kafessiz pencerelerde zarif kadın başları görülmüyordu, kapı önlerinde oturmuş genç kızlar serbestçe sokağı seyrediyorlardı ve biz, onlara kaçırıldan önce, saf yüz çizgilerine, iri mavi gözleri ve sarı örgülerine hayranlıkla bakabiliyorduk” (Cautier, ?, sf.213).

Osmanlı konutunda evler tipik olarak üçe ayrılmıştır : “süfi” denilen, yani düşük kaliteli ve çoğunlukla tek katlı olanlar ;”fevkani”, yani iki katlı olanlar; ve “mükellef”, yani lüks olanlar (Duben ve Behar, 1996, sf. 45). Eğer konutlar arasında “toplumsal” bir sınıflandırma yapmaya kalkılırsa, önce işçilerin, zanaatkarların, satıcıların, orta ve alt mertebeden memurların oturdukları ev denilen konutlar ; sonra daha yüksek gelirleri olan daha yüksek mertebeli kişilerin oturdukları ve bütün oranların korunması halinde Batı kentlerindeki özel *hotellere* benzeyen konak denilen konutlar; son olarak padişahın ve Osmanlı yönetiminin en yüksek kişilerinin sarayları fark edilmektedir. Konaklarla saraylar arasında çok fazla bir fark yoktur ve bunlar aynı iç düzenleme ve bezeme kaygılarına sahne olmaktadır. “Padişahın konutları dıştan fazla gösterişli değildir, ama içleri muhteşemdir. Daireler büyük, iyi bezenmiş, resimler veya yaldızla kaplanmış ve oturanların rahatlık ve zevkine yönelik herşeyin bulunduğu bir şekildedirler (Mıntran, 1991, sf. 32). Ayrıca, İstanbul’daki özel kişilere ait evlerin sıradan, hatta çok kötü ve dökük olmaları,

bunların dış görünüşüne önem verilmesi, padişahı kıskandırmaya kaygısından kaynaklandığı görüşü ileri sürülmüştür (Mantran, 1991, sf. 31).

Bununla birlikte, Osmanlı toplumunda konut, saray yapıları dışında, özellikle dış mimari açısından hiçbir zaman 18. yy'a kadar- sahiplerinin zenginliğinin, soyluluğunun ya da görkeminin bir ifadesi olarak tasarlanmamıştır. Planlarını işlevsel ve kendiliğinden gelişmesi tipik sokak düzenlerine neden olmuştur. Evlerin, çeşitli işlevler için kullanılan ve ardında özel bir alenin gizlendiği geniş mekanların bulunduğu zemin katlarının pencere açıklıkları olmayan duvarları, eski İstanbul kadar bütün başka modern çağ öncesi Türk şehirlerinin de kendine özgü özelliklerinden biri dâgelmiştir (Kuban, 2000, sf. 195).

18. yy. da, İstanbul Kadısının kayıtlarına göre sayısı 88185 olan ahşap evler, hoş ve doğuluların beğenisi ne uygun olarak iyi bir düzenlemeyle yapılmış olmakla birlikte mimarlık yapıları çok kuralıdır. Evlerin yüksekliği, hükümetin öngördüğü biçimde, 26 ayağı geçmez. Evler genellikle iki katlıdır ve duvarları, içte kireç harcıyla, dışta ahşap kaplamaya da kireç harcı, tuğla cürufu ve kıtıkla hazırlanan harçla sıvalı harman tuğlasından yapılmıştır. Dış kiremitle örtülüdür ve tavanlar, boyalı, girişik bezenmeyle süslenmiştir. Rahat yaşamaya imkan sağlayan bu yapılar yer yer cumbalarla dışa taşarlar. Bağdadî duvarlarla oluşan odalarda iki sıra pencere yer alır; öyle ki, alçıyla ve renkli camlarla işlenmiş olan çift camlı üst bölüm her zaman kapalıdır. Döğeri ise, kafeslerle, yani kapaklı ve camlı parmaklıklarla donatılmıştır. Evlerin dışı çok gösterişli değildir ancak; içte hasır, halı, ayna ve sedirler, yani alçak kanepelerle iyi döşenmiştir. Kanepeler, çuhalar ve kumaş ya da kadife yastıklarla örtülüdür ve özellikle konukların kabul edildiği odalarda duvarlar boyunca sıralanmışlardır. Ama Hristiyan evlerinde ve özellikle de Katoliklerin evlerinde, yukarıda anlatılan eşyalardan başka, Avrupa usulü sandalyeler ve dinsel konulu tablolar bulunur. Mislümanlar ise, mezheplerinin yasaları dolayısıyla tabloları dışladıkları için bunların yerine evlerinde manzalar, Arapça özdeyişlerle dolu mukavvalar ve Kuran'dan alınmış bölümler asarlar (Carbognano, 1993, sf. 71).

1793'te G. A. Olivier, ahşap ev sistemi hakkında bilgi verir ve buna göre; "İstanbul'da taş, tuğla, kireç gibi sağlam bir inşaat yapmaya yarayacak her türlü malzeme bulmak kolaylığına rağmen, zenginleri olsun, fakirleri olsun hemen bütün evler nedense hep ahşaptan yapılır. Evlerin kaburgası ile çatısı he n e n h e m e n d a i m a

meşe kerestesinden yapılır. Birbirine geçme suretiyle ve ya çivi ile raptedilen bu ahşap iskelet pek derin olmayan duvarcı temelleri üzerine oturtulur ve tahta kısımlar arasındaki boşluklar toprak, saman veya kenevir kırpması karışımından yapılan bir harç ile doldurulur. Daha sonra duvarlar pek de muntazamrendelenmemiş boyalı tahtalarla kapatılır. Çatının üstü, Fransa'nın güney bölgelerinde rastlanılan uzun ve çukur kiremitlerle örtülür. Evlerin içinde tabanlar daima ahşaptır" (Olivier, 1977, sf. 11). Ahşap yapı tarzının yaygın olmasının bir başka nedeni olarak da, konutun güzel sayılabilmesi için dörtte üçünün pencerelerdeni baret olması ve bunun da ancak ahşap yapı tekniği ile sağlanabilmesi olmuştur (Arslan, 1991, sf. 235).

19. yy konut yapısını tasvir eden Moltke ise konut dokusunu "Evler ensiz ve yüksektir, merdivenler dar ve çürüktür. Soba ancak birkaç firenk evinde vardır. Türkler, ermeniler ve rumlar mangal kullanırlar ve mangallar yer halısının üstüne, çoğu zaman da üstü yorganla örtülü bir masanın (tandır) altına konur. Bunda en ufak bir dikkatsizliğin bir yangın çıkarabileceği kolayca anlaşılır. Bu haller yüzünden kiralar haddinden fazla yüksektir, çünkü bir ev yaptıran büyük bir ihtimalle on veya onbeş sene içinde sermayesinin kül olacağını düşünmek zorundadır; tabii kiralar da buna göre hesaplanır. Öeyandan şurası da inkar edilemez ki burada ahşap evlerde oturmak, daima rutubetli olan ve hiçbir zaman bunlar kadar güneşli, aydınlık ve ferah olmayan kargir evlerde oturaktan çok daha rahattır" şeklinde tasvir etmiştir (Moltke, 1960, sf. 77).

Fetihten sonra İstanbul'da meydana gelen ve Kıyamet-i Suğra denilen (m1510-H 915) büyük bir depremde taş binaların dayanıklılığı gözlenenildiği halde ahşap yapı oranında daha da fazla bir artış olmuştur. Bu sonuç, ahşap sisteminin ucuz yapı ve kolay yapımlanağı tamasına bağlanabilir. Ahşap yapı kullanımlarının artma nedenleri şu şekilde sıralanabilir: (Denel, 1982, sf. 64-65).

1. Teknik nedenler; ahşap konutun inşa edilmesi kagir yapılardan daha az teknik bilgi istediği gibi, yapımı kolay ve ucuzdur.
2. Örgütsel nedenler; Osmanlı Devleti 1817 fermanında kagir ara elemanlarının kullanılmasını, 1827, 1848, 1849, 1864 fermanlarında da kagir inşaat üzerinde durmuş olsa da bu konuda denetleyici örgütler işlerini tam anlamıyla yerine getirememişlerdir.

3. Kültürel nedenler; Taş yapılar yeterince havalandırılmadığı için nemli bünyesinde tutabilmekte ve dolayısıyla romatizmaya neden olabilir endişesini duyan halk bu gelenek çerçevesinde ahşap konut anlayışını devam ettirmiştir.

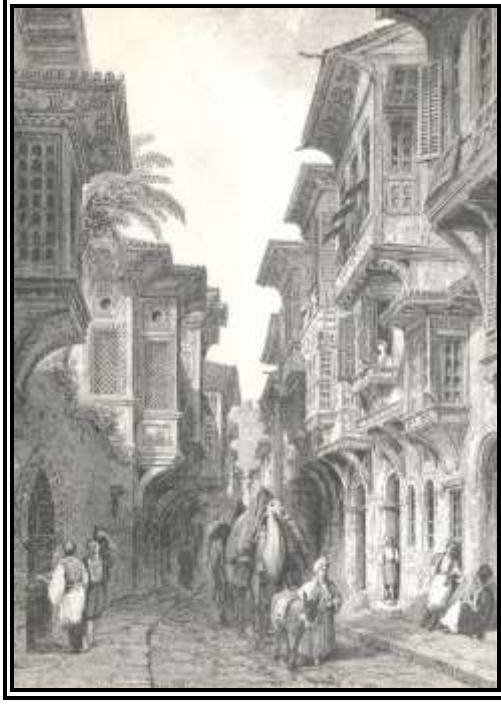
İstanbul Tarihi yarımadasında konut dokusunu etkileyen öğelerden biri de renk olmuştur. Renkler sayesinde, Avrupalılar, Müslüman ve gayri müslimlerin evlerini kolayca birbirinden ayırmaktaydılar, çünkü evlerin renginden içinde oturanların dini anlaşıl maktaydı. Amicis, İstanbul’u, kar gi bi beyaz res mi ve mukaddes binalar bir tarafa bırakılırsa, sapsarı ve kıpkırmızı ; Er men i mahallelerini açık kül renkli, Rum mahalleleri koyu kurşuni, Yahudi mahalleleri ise mor olarak tasvir etmiştir. (Amicis, 1986, sf. 158).

4.2.2 Sokak Dokusu

İstanbul tarihi yarımadasında, İslam ilkelerinden olan mahremiyeti şehir dokusuna yansıması, mahremiyeti artırmak amacıyla, çok sayıda çıkmaz sokakların varlığı ile açıklanabilir. Şehrin ortasından surlara kadar uzanan en geniş ve tek caddesi olan “divanyolu”, Bizansın ana caddesi “mese” üzerinden geçerd i (Mansel, 1996, sf. 34).

İslam şehirlerinin de tipik özelliği olan çıkmaz sokak olgusu, büyük ölçüde, İslamın aile dokunulmazlığı ve mülkiyet kavramlarıyla ilişkili olmuştur. Çıkmaz sokak aslında bir sokak değil, bir ya da birkaç eve hizmet eden bir geçittir ve bir mescidin ya da çeşmenin çevresi dışında planlanmış hiçbir ortak şehir mekanı yoktur (Kuban, 2000, sf. 195).

İslam planlama ilkeleri etkisinde oluşan genelleksel sokak dokusu incelendiğinde yolların minimum genişliği 7 cubittir. Cubit, yaklaşık ½ m dir ve bu genişlik 2 tane yüklü devenin yanyana, birbirine çarpmadan geçebileceği mesafe olduğu için belirlenmiştir. Fına (cul-de-sac) ise, kuşkusuz sokaktan daha dar olur, ancak en azından 1 tane yüklü deve binalara değmeden geçmelidir ki, bu da 4 cubit’e (2 m ye) karşılık gelmektedir (Şekil 4.11) (Broadbent, 1990, sf. 13).

Şekil 4 11 : Geleneksel sokak dokusu (www.azizistanbul.com).

Geleneksel Türk sokak dokusu incelendiğinde; sokak aralarında yer yer bulunan öğeler (çeşmeler, ağaçlar vb.) (Şekil 4. 12) komşuluk ilişkileri, toplanma ve sokak estetiği açılarından zenginlik katan öğeler olduğu ortaya çıkmaktadır.

Şekil 4 12: Geleneksel sokak dokusu ve şehirsal mekan ögesi olarak çeşme (www.azizistanbul.com).

Aynı sokak üzerindeki konutlarda yaşayan komşu ailelerin çoğu akraba olduğu için mahalle sakinleri tarafından mahalleye giren çıkan denetlenmeye çalışılmış; bu yüzden arabaların geçmesine olanak veren genişçe sokakların sayısı oldukça az sayı da kalmıştır.

Pek çok çıkmaz sokak vardı ve bunların çoğundan herkes geçemezdi. Mülklerin mirasla bölünmesi sonucu, karmaşık ve birbirine içine girmiş bir şehir dokusu oluşmuştur; bu doku içinde büyük yüklerin taşınması ya da taşıma yüklerinin atılması, çözümü zor sorunlar haline gelmiştir (Farooqi, 2000, sf. 166).

Amicis, İstanbul sokaklarını; “İstanbul’un bazı yerlerinde sokaklar o kadar daralır ki, iki evin üst kat çıkıntıları birbirleriyle temas edecek kadar yaklaşırlandı. Bütün kapılar kapalı, alt kat pencerelerinin hepsi demir parmaklıydı” şeklinde betimler (Amicis, 1938, sf. 10). Lady Graven adlı gezgin de sokakların darlığını, “...evin katları yükseldiçe evlerin üst katlarında oturanlar, yolun iki kenarındaki iki evden uzanıp elele tutuşabilirler” şeklinde ifade etmiştir (Graven, 1939, sf. 11). Gezginleri tasvirlerini yaptıklarını yol dokusu örnekleri, Tarihi yarımada şehir dokusu içinde halen varlıklarını sürdürmekte olup, Şekil 4.13’de yer alan Süleymaniye yerleşmesinden bir sokak görüntüsü, bu tasvirlerin doğruluğunu kanıtlamaktadır.

Şekil 4.13: Sokak-konut dokusu

Carbognano ise, 18. yy sokak dokusunu şöyle tasvir eder : “Yollara gelince, bunlar dik olduktan başka –çünkü kentin yüksekliği bazı yerlerde artar- dar, kötü döşenmiş ve çamur yüzünden geçilmez haldedir. Ancak, yolun her iki kenarında yayaların rahatça yürüyebileceği kaldırımlar vardır, çünkü atla gidenler yolun ortasını kullanırlar (Carbognano, 1993, sf. 72).

Bu sakin sokaklarda, köşebaşları umumi yetle iri bir çınarın dalları ile örtülmüş bir küçük meydancıktı ve dar sokaklar, çoğunlukla en büyük camilerin bulunduğu meydana çıkardı (Anicis, 1938, sf. 13). Şekil 4.14’de yer alan görüntü, şehrin karakteristik yol dokusuna bir örnektir.

Şekil 4.14 : Sokak-cami ilişkisi (www.istanbul.com.tr)

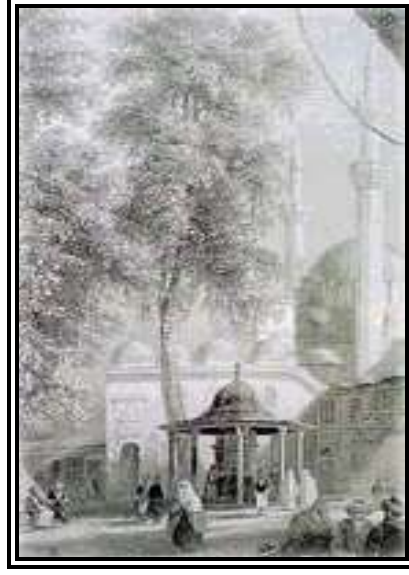
İstanbul tarihi yarımadasında, Türk mahallelerindeki geometriden uzak sokak dokusunun bütünlüğü karşısında, ortogonal gayri-müslim yerleşme dokusu, İslam dünyasının belirli bir örgütlemeye dayalı organik biçimlerine karşın, birbirine dik ve paralel sokaklar biçiminde gelişmiştir.

4.2.3 Açık Alanlar ve Toplanma Mekanları

Farsça bir terim olan meydan belirgin bir biçimi de olabilen bir meydana ifade eder. Türkçe'deki meydan sadece boşluk, açıklık anlamındadır ve Osmanlı şehrinde, sözü geçen büyük açıklıklar çoğunlukla rastlantısaldir ve özel işlevlerden yoksundur (Cerasi, 2001, sf. 197). Nitekim İslam mimarisinin karakteristik özelliklerinden biri dışarıya doğru olan sınırlandırma karşılık dikkti belirgin olarak evin iç sınırlandırılmasına çekmesidir. Tipik İslam evinde iç avlu mimarlığa hakimdir. Duvarlar ve arkaclarla çevrili dört köşeli avlu (Patio) içe dönük yaşam için çerçeve oluşturur. Hükümdarlara ait evlerdeki iç avlu, sık sık bir cennet bahçesini simgeler. İslam şehri kompakt bir strükture sahiptir ki, bu kapalı ve açık mekanların değişimini iletamıdır. Batı'da ise açık mekanların karakterini çevreleyen binaların karakteri belirler (Gir Öymen, 1996, sf. 65).

İstanbul şehir coğrafyasının tarihsel süreci içerisinde ise, Roma ve Bizans Konstantinopolis'i, iletişimin ve açık alanların yapılar kadar öne mkazandığı bir şehir kavramının sonucudur. Buna karşılık Türk İstanbul'u ise, düzenli olma yan da marlar ağıyla birbirine bağlanan işlevsel öğelerden oluşmuş bir moleküler şehirdir (Kuban, 2000, sf. 195). Osmanlı şehrine ait düğüm noktası ve toplumun temsil gücü, çarşıya, saraya ve büyük cami avlularına emanet edilmiştir.

İslam şehirlerinde, toplanma alanı kavramı, kapı önü mekanından; meydana kavramı, cami avlularında ibaret olmakla birlikte (Bölüm 4.3.3'de ayrıntılı olarak açıklanacaktır), söz konusu alanlar da toplanmak amacıyla değil, toplanan insanların gereksinimi için ayrılmış mekan olarak tasarlanmış mimari ve şehirseller mekanlardır (Şekil 4.15).

Şekil 4 15 : Osmanlı Şehir Dokusunda Meydan Niteliğinde Açık Alan

(www.istanbul.com.tr)

İşte bu noktada, sosyal yaşamın mekansal boyuttaki etkileri içintemel unsurlardan biri ortaya çıkmaktadır. Çünkü, gayri müslimsosyal yaşantı ilkel erinde ise, insanların birbirleriyle iletişimi konut dışında, pencerede ya da ortak avlulardan oluşmaktadır, ve gayri müslimlerin meydan anlayışı, insanların toplam görüşecekleri ortak mekanlar yaratmaktadır.

Sosyal hayata ilişkin bir araya gelmeler ve toplanmalar ise müslüman yerleşmelerinde kahvehane ve hanım gayri müslim yerleşmelerinde kapı önleri, meydanlar ve kiliselerde mekan bulmaktaydı:

▪ *Kahvehane*

Kahveler, herhangi bir mîmari iddiası olmayan yapılardır. Bir kapalı diğeri açık olmak üzere genellikle iki mekandan oluşmaktadır. Açık olan mekanın üzeri düz çatı veya kalın perdelerle örtülüdür (Arslan, 1991, sf. 243). Kahvehaneler, erkeklerin toplumsal yaşama entegre oldukları, etnik yapıyı ayrılmı gözetmeyen ve içki satışının yasak olduğu (içki satışı Müslüman mahallerinde açılması yasak olan ve gayri müslim ve yabancılar tarafından işletilen meyhanelerde yapılmaktaydı) mekanlardır (Şekil 4 16).

Şekil 4 16 : Kahvehane yapı b i ç i m i (www.azi z i s t a n b u l . c o m)

Kahvehaneler, bu özellikleri ile; Batılı gezgin ve sanatçıların İstanbul’da pitoresk ve Doğul u bul dukları en öne m i yerler arasındadır. Şehri dolaşırken her an ve her yerde karşıları na çı kabilen kahvelerde, onlara göre Doğu’nun en öne m i karakteristiklerinden olan rehavet ve tembellik süregi der. Kahveler aynı za m anda günlük yaşa m ın sık ı ntılarından kaçışın, hayatın tadının çıkarılışının si ngesi dir. Nargile, çubuk ve kahveleri yle bağdaş kur up ot uran erkeklerin Batılılara ilgi nç gel en çeşitli konul ar da sohbet ettikleri me kanlar dır (Şekil 4 17) (Arslan, 1991, sf 242).

Şekil 4 17: Kahvehanede vakit geçi r m e eyle m i (www.i s t a n b u l . c o m t r)

▪ Ha ma m

Sadece İstanbul’da değil, i mparatorluğun her köşesi nde yapılan ha ma nlar “d inleri gereği çok tem iz olan Müsl ümanların” pek çok gittikleri ve bu yüzden çok gelir getiren bir kuruluş ola gelmiştir. “Bir kıs m özel, bir kıs m da halk a ait olan, Roma ve Yunan ha ma nlarına benzeyen bu ha ma nlar, inanıl maz bir işçilik ve para ile kurulmuş görke mli yapılar dır. Paşalara, saray ileri gelenlerine ve saraylı kadı nlara ait olan ha ma nlar da dahil, büt ün ha ma nlar, ender ve t ürl ü renkte ner ner payelerle süslenmiştir. Bu büyük ve güzel ha ma nların suları pek boldur”. Sanderson’un yukarı da bahsetti ğ i bi, İstanbul’da he men he men her külli yenin bir ha ma m ol duğu gi bi, kentin başka yerlerinde de vakfa gelir sağ lamak a macı ile ha ma nlar yapılmıştır. (Reyhanlı, 1993, sf. 40).

Batı yla karşılaşt ırıld ı ğ ında ha ma nların çokluğu İsla mî yeti nte mî zliğ e ver di ğ i öne mî e açıklanabilir. Te mî zli ğ in ol ma dı ğ ı yerde inanc ın olamayacağı nın kabul edil di ğ i bir toplumda, ibadet şartlarının öne mî ölçüde tem izlikle ilişkilendiril di ğ i bir inanç sisteminde, ha ma nların sayısının artması ola ğ andır. Ancak ha ma nların varlığı sadece di ni kurallar ile açıklanamaz. İstanbul’un sosyal yaşam ını şekillendiren toplumsal kesimlerin cami, çarşı ve tekke üçgeni i çinde yaşadıkları gündelik hayat, zamanla sınırlar ını genişleterek ha ma m ve kahvehane gi bi mek anları da iç ermiştir (Yumal, 2001, sf. 89).

Bu nedenden dolayıdır ki, ha ma nlardan herbiri, yıkanmaya gelenlerin giysilerini bıraktıkları ve yılandıktan sonra yine burada dinlenip çay ve nargile içerek yorgunluk attıkları, masaların yer aldığı bir giriş odasına sahiptir (Carbognano, 1993, sf. 72). Halk ın büyük bölümü i çin ha ma nlar, dostlar ve ahablarla karşılaşılan buluş ma yerleri haline gelmiştir; yıkanıp, masaj yaptırd ıktan sonra di ğ er odalarda çay ve kahve içerek dostlarla sohbet edil mektedir (Mantran, 1991, sf. 218). Özellikle kadı nlar, ha ma ma kalabalık gruplar halinde gitmekte, dostlarıyla buluşup sohbet et mek i çin günlerini neredeyse tamam ını ha ma nlarda geçir mekteydiler (Gelert, 1998, sf. 192). Kahvehane de dahil ol mak üzere di ğ er mek anlar kadı nlara kapalı olduklarından, ha ma nlar özgün bir kadı n kamusallığı nın oluşt uğu mek anlardır. Bu özelli ğ i ile ha ma m sosyal bütünleş me mek anı olarak kabul edilebilir.

■ Çeşme

Osmanlı toplumsal yaşamında, birebir toplanma işlevine göre planlanmış bir meydan-toplanma mekânı kavramı olmadığından daha önce söz edilmişti. Braya gelmeler, genellikle başka bir işlevle bütünleştirilerek gerçekleştirilmekteydi. Bunun bir başka örneği de, şehrin fiziksel dokusuna da mimari yapıları ile kentsel mekân ögesi olarak katılan çeşmelerdir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde şehrin dar, kaldırım sokaklarını, sayısız çeşme süslemekte, gece gündüz akan suyun sesi ve bu küçük yapıların mimari güzellikleri gezginleri etkilemektedir. Her şeyden her sokakta bir çeşme vardır (Reyhancı, 1993, sf. 40).

Sadece konut işlevine dayalı mahalle kurgusu içinde; kadınlar su almak için ortak bir çeşmeye gitmek zorundaydılar. İstanbul'da, yabancıların her şeyden dikkatini çekecek kadar çok çeşme bulunmasının bir nedeni budur (Şekil 4.18, 4.19) (Kuban, 2000, sf. 195).

Şekil 4.18, 4.19: İstanbul'daki çeşmeler (www.istanbul.com.tr).

4.2.4 Mahalle

Osmanlı İmparatorluğu'nda toplumsal ve ekonomik yapının çekirdeğini mahalleler oluşturmaktadır. Mahalle Osmanlı Devleti'nde sosyal bir ünite olarak, birbirini tanıyan, birbirlerinden sorumlu, sosyal bir dayanışma ve bütünleşme içinde olan insanlardan oluşmuş bir şehirselle yaşam kesitidir. Mahallenin sosyal birim olarak, şehir yönetiminde taşıdığı önem dolayısıyla, İslam kültürü ve şehir yapısı da, bütüncül değil, mahallelerden oluşmuş bir bütün olarak tanımlanmaktadır.

Mahallenin fiziksel biçimlenmesindeki etken “mahremiyet” olgusudur. Çikmaz sokağın sınırlandırdığı ve avlulu ev sisteminin sembolleştirdiği konut aile yaşantısının gereksinmelerine uydurulmuş, aileyi dış dünyadan soyutlayan bir mekandır.

Fetih sonrası İstanbul’da yeni kurulan mahallelerin çekirdeğini, çoğunlukla sarayda nüfuz sahibi kişiler veya vakıflar tarafından yaptırılan camiler oluşturmuştur. Bazı kaynaklara göre, camilerin fiziksel sınırlarının da, ezan sesinin ulaştığı yer olarak belirlenmiş olduğu belirtilmektedir. Ayrıca, her mahalleye, imkanlar elverdiği ölçüde, varlıklı kişiler veya vakıflar aracılığıyla, kütüphane, imaret, çeşme gibi yapılar yaptırılması da öngörülmüştür (Bölüm 4.3.3’de ayrıntılı olarak açıklanacaktır).

Sınıfsal değil, ancak etnik sınırlarla birbirinden ayrılmış bu mahallelerde, kadınların üst ölçekte sorunlu olduğu ancak tüm sosyal yaşantı kurallarının oto kontrol ve yaptırım yöntemi ile yaşam biçimi oluşturduğu bir düzen mevcuttur.

Osmanlı döneminde mahalleler yalnız fiziki bir birim olarak kalmamış, Türk toplumunda cemaat kültürünün temelini oluşturmuştur. Mahalleler tipik olarak ya bir cami veya mescit ya bir imaret veya tekke yahut bazen de bunların tamamını içine alan bir külliye etrafında oluşmuşlardır. Gayrimüslim mahallerinde ise bunların yerini kilise veya sinagoglar almıştır. Mahalleler toplumsal yapının bir bileşeni olarak;

-yerleştirme politikalarının bir aracı,

-geniş imparatorluk sınırları içerisinde temel sosyal hizmetlerin kolay ve dengeli biçimde çözülebilmesi için bir kurum

-devletin bekasının sağlanması adına farklı etnik grupların birarada yaşayabilmesi için bir zorunluluk haline gelmiştir (Ocak, 1996, sf. 91).

Bir planlama politikası olarak değerlendirilebilecek bu yaklaşım Osmanlı kentlerini diğer islam kentlerinden ayıran esaslı bir farktır. Mahalle birimleri, ayrıca, kendine özgü birer sosyal ünite niteliği taşımakta ve bu bağlamda sivil bir yapılaşma içindedirler :

- Mahalle içinde işlenen, haneye saldırı gibi suçların failinin tespiti sırasında kesin delil olmadığı hallerde, mahalle halkının suçlanan kişi hakkındaki görüşü karar için belirleyici bir nitelik taşıyordu.
- Mahalle ile ilgili olarak mahkemeye yansıyan herhangi bir mesele hakkındaki karar, ancak aynı mahalleden “bi-garaz” kişilerin beyanları ile sonuca ulaşılıyordu.
- Mahalle sınırları içindeki fiziki dokuyla ilgili düzenlemeler, mahalle sakinlerinin başvurusu ve onayı ile gerçekleşiyordu (Oğuzoğlu, 2000, sf. 137).

Mahalle kurumunun en büyük özelliği, insanlar arasındaki sevgi ve bağlılığı kuvvetlendiren bir sosyal yardımlaşma birimi olmasıdır. Mahalleye yeni taşınan her ailenin, mahallerinin eski sakinleriyle dostluk kurması ve yakın komşuluk ilişkilerinde bulunmaları gerekmektedir. Aksi bir durum söz konusu olduğunda ise, yeni hane halkı için mahalle olarak tahkiyat yapıldı, ve şüphe ile yaklaşılmaktaydı.

Eski İstanbul mahallelerinde ilişkiler komşuluk temeline dayalıydı ve iki türlü komşuluk vardır : Birincisi; bir mahalleyi, bir semti dolduran her tabakadan, her sınıftan, fakir, zengin, orta halli, esnaf, katip, zabıt bütün sakinlerin birbiri arasındaki komşuluk ilişkisi (Kayaoğlu ve Pekin, 1992, sf. 65). Bu tarz komşuluk arasında akranlık, sınıf farkı hiç gözetilmezdi. Zengin veya nevki sahibi bir komşu fakir komşusunu ziyaret etmeye, onu görüp gözetmeye, gönlünü alıp hoşnut etmeye kendini dinen, insaniyetten mecbur sayardı. İkinci tür komşuluk ise, aralarında her bakımdan akranlık ve yakınlık olan kafa dengi dediğimiz sevişen, anlaşılan, mahalle komşuları idi ki bu tarz komşular da bu mahalle içinde ancak iki-üç, bazen de dört komşu olabilirlerdi. Hiçbir işte ayrılma zıtlarıydı. Bir mahalle işinde topluluk vücuduna getiren bu komşuluklarda birinin başına bir felaket gelirse diğerleri ona destek, yardımcı olmaktadır (Kayaoğlu ve Pekin, 1992, sf. 76).

Sakinlerinin birbirini tanıdığı, birbirine kefil olup denetledikleri, şehrin öteki bölümleriyle ancak sınırlı ilişkilerle bağlı olan mahallelerin her biri daha genel bir şehir bütünleşmesine engel veya en azından alternatif oluşturmaktaydı. İstanbul’un etnik çoğulculuğu da bu yolla bir etnik çoğulluğa indirgenmiş oluyordu.

İstanbul tarihi yarımadasında, müslim ve gayrimüslim halkın ayrı mahallelerde yaşıyor olması, onların sosyal yaşamdaki birlikteliklerini de engelleyen bir unsur

olmuştur. İslam mîmarisinin gereği olarak toplanma mekanlarının konut içi olması ve mahremiyet ilkesi nedeniyle, konut dışı toplanmaların, sadece erkekler için ve ca mi ve kahvehane kültüründen ibaret olması, komşuluk ilişkilerini de dar bir boyuta taşıyordu. Ayrıca, gayrimüslim ticari mekanlarının, müslüman mahallelerinde çalıştırılması da, iki kültürün, kendi içlerinde özgür ancak bütünleşme miş bir sosyal doku oluşturmalarını yönlendiren etkenlerdir.

Halıkın şehir içi hareket yeteneği ise, herşeyden önce sosyal statü ve sosyo-ekonomik konumla doğrudan ilişkili olmuştur. Üst sınıf, askeri kesime ait oluşumun veya ticari etkinliğin gereği ve olanaklarıyla şehir içinde ve dışında yüksek bir hareketliliğe sahip olurken, daha alt tabakaların yaşam, -bazı kural dışı durumlar bir yana bırakılırsa- mahalle yapısının sınırları içinde kalmıştır (Hidem 1996, sf. 141).

Mahalle olgusunun dönüşümü ise 18. yy'dan itibaren şehrin sosyo-ekonomik ve yönetimsel dönüşüm süreciyle paralellik göstererek başlamıştır. Eğlence kültürünün ortaya çıkmasının bir sonucu olarak, özellikle saray çevresindeki zengin kesimlerin kadın-erkek birlikte şehirselleşen mahallelerinde o güne kadar naz beklenen kahvehaneler eğlence mekanlarına dönüşmüştür. Sosyal dönüşümlerinin bir diğer şekli ise ikamet için yerseçimi kriterlerindeki değişimdir. Artık mahallenin etnik gruplara göre belirlenen ama sosyal anlamda homojen yapısının yerini tabakalaşmaya bağlı bir yerleşme eğilimi almıştır.

Mahallenin fizik yapısındaki değişimler ise modernleşme çabalarının bir parçası olan yangınlarla ivme kazanan yeni şehirselleşme uygulamalarıyla mahallenin organik dokusu ve bütünlüğünün bozulmasıdır. Konut alanlarındaki aşırı yoğunlaşma sonucu cephe boyutlarındaki daralmalar parselde avlu ve bahçe gibi açık mekanlara ayrılan payı azaltmıştır. Bunun neticesinde konut dışında daha çok kamusal alana ihtiyaç duyulmuştur.

4.3 Toplumsal Kuruluş

Osmanlı döneminde kültürel hayatın başlıca belirleyicisi, şüphesiz, devletin ve toplumun yapısı olmuştur. Osmanlı devleti, bir imparatorluk olduğu ölçüde, değişik dini ve etnik öğelerden oluşan bir toplumüzerinde kurulmuştur. Bu kozmopolitliğin

yanı sıra, devletin bir aygıt olarak toplumdan uzaklığı da, bu topraklar üstünde yetişen kültürü kendine özgü biçimlerde belirlemiştir.

Osmanlı toplumunda devlet, bir etnik öğenin malı olmadığı gibi, devlet de değişik cemaatleri nişel yaşayışına müdahale etmemiştir. Farklı cemaatlerle devlet arasında kurulan yukarıdan aşağıya egemenlik ilişkisinde bir aksama olmadıkça dini ya da ulusal zorlamalara gidilmemiş, cemaatlerin her çeşitten gelenek ya da göreneklerini yaşamasına ve işlevsel ilişkilerinin büyük ölçüde bunlara göre düzenlenmesine izin verilmiştir. Bunun kültür alanındaki önemli sonucu, Osmanlı toplumunun homojen denilebilecek bir kültür yaratması, kültürel bir “çoğulculuğu” yaşatmasıdır.

Ancak, toplumların kurumsallaşmasında etkin olan değer, örf ve adetlerdeki farklılıklar (Bkz. Bölüm 2.2.2), farklı etnik kökene sahip iki ayrı toplumsal grubun davranış kalıplarını, yerleşim düzenlerini ve sosyal yaşamlarını etkilemiştir. Dominant grup olan Müslüman yönetim düzeni, Azınlık grup olan gayri müslim cemaate ticari, sosyal hayatta ve yerleşim düzeninde belirli sınırlamalar getirmiş; ancak kendi sınırları içinde her topluluğun dinsel özgürlüklerine engel teşkil edecek yaptırımlar uygulamamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, toplumsal yapının oluşmasında etken olan toplumsal kurumsallaşmanın karakteristiklerini yönetimsel düzenlemeler ve dinsel etkiler oluşturmuştur. Fetih sonrası ve Tanzimat’a (19. yy) kadar olan dönemde, toplumsal yaşamı İslam kurallarının etkisi altında biçimlenmiş, dominant grup olan Müslümanların değer yargıları ve davranış kalıpları İstanbul tarihi yarımadasının genel makroforumunun belirlenmesinde esas ölçüt olmuştur. Tanzimat dönemi ile birlikte, yönetim ve devletin işleyiş biçimi etkili olmaya başlamış; şehrin makroforumunu etkileyen etmenler kanunnameler ve yönetmelikle belirlenmiştir.

Toplumsal gruplar arasındaki farklılıkların oluşmasında etken olan ve toplumun kurumsal yapısını meydana getiren öğeler; sosyal, yönetimsel ve fiziksel olarak aşağıdaki başlıklar altında incelenmiştir :

4.3.1 Sosyal Sınırlamalar (Tanzimat Öncesi Dönem)

İslam planlamasındaki kuralları, nizamnameleri ; Sünnet ve Kuran yönlendirmiştir. Farklı etnik grupların biraradalığı ile, çoklu-kültürel bir demografik yapıya sahip

Osmanlı İmparatorluğu'nda, azınlık grupların imparatorluğun hiçbir döneminde güç kullanılarak İslamlaştırılmaya çalışılmamış olmasının en önemli nedeni de, İslam kurallarında zor kullanmanın yasaklanmış olmasıdır.

İlkeler şunları içerir :

- 1-) Zarar : Başkalarının haklarına zarar vermemek (gürültü yapmamak...)
- 2-) Interdependence : Birarada yaşayan insanların çevreye karşı ortak sorumluluk hissi taşımalıdır.
- 3-) Mahremiyet : Her aile; akustik, görsel ve diğer mahremiyet çeşitlerine bağlı olarak korunaklıdır. Bu yüzden İslam mirasinde evlerin zemin katında pencere yoktur. Fina içinde hiçbir kapı, diğerinin pencere veya kapısına karşılık gelmez.
- 4-) Orijinal kullanımlar : Pencerenin konumu, kısmi duvarlar gibi eski ve oturmuş kullanımlar, düzenler, herhangi yeni bir kullanımda veya teklifte öncelikli hakka sahiptir.
- 5-) Bina yükselticileri : Havalandırma kuleleri, bir diğerinin hava sahasını kapsayabilir; bu durumunun hava ve güneşini engelleyebilir. Ancak, o kişiye bir zarar-zıyan vermediği kanıtlanırsa kulenin yapılmasına izin verilmaz.
- 6-) Saygı : Diğerlerinin haklarına saygı.
- 7-) Başkalarından önce satın alma hakkı (Pre-emption) : Eğer bir ev satılıyorsa, alma hakkı ; öncelikli olarak, yakınlık derecesine göre) komşu parsellere verilir (Broadbent, 1990, sf. 12-13).

Sosyal yaşamda, dominant grup olan Müslümanların dinsel hüviyetlerini korumak ve gayri müslimler tarafından etkilenebilmesini sağlamak amacıyla, sosyal hayatta ve yerleşim düzeninde belirli sınırlamalar getirilmiştir.

4.3.1.1 Günlük Yaşamda Getirilen Sınırlamalar

İslamın en önemli ilkelerinden biri olan “mahremiyet hakkı”, Osmanlı şehrinde toplumsal hayatı yönlendiren en belirleyici unsurdur. Osmanlı şehrinde, ticaret ve

konut alanlarının ayrılması, bunun işlevsel boyutta yansıması olmakla birlikte ticari bölgelerde dinsel kimlik yiyecek satan dükkanlar dışında farklı dinsel gruplar arasında engelleyici bir durum ortaya koymıştır (İnalçık, 1998, sf. 262). Ancak, İmparatorlukta Devlet ve hükümet hizmetlerine, Türk olsun, Arap olsun yalnız Müslüman olanlar alınmıştır. Sadece gemicilik ve donanma bu kuralın dışında idi ve bu alanda çoğunlukla Rumlar çalıştırılmıştır (Olivier, 1977, sf. 14).

Günlük yaşam içerisinde de, gayrimüslimlere getirilen bazı kısıtlamalar vardı. Gayrimüslim azınlıkların, atabinneleri, istisnalar hariç, yasaktı. Yalnız tehlikeli yerlerde silah taşımalarına izin verilmiştir. Hama mlarda takunya giymeleri yasaktı, farklı havlu kullanmak zorundaydılar ve peştamallarına çingirak takmaları gerekiyordu. Hatta bu konuda çıkarılan kanunnamelerle, hama mların Müslümanların ve gayrimüslimlerin kullanacakları malzemeni karıştırmayıp ayrı işaretler koymaları ve berberlerin de ayrı usturalarla traş etmeleri emredilmiştir (Yarman, 2001, sf. 12).

Osmanlılarda giysiler, toplum yaşamının bir ifadesi olmuştur. Giysinin kumaşının olduğu kadar, renginin de bir anlam vardır ve giyenin ait olduğu toplum düzeyini yansıtmaktadır. Sarayda giyilen kumaş, biçim ve renkte giysileri halkın giymesi yasaklandığı gibi, her dini azınlığın giysisi de farklı olmuştur.

Çeşitli dönemlerde çıkarılan ve neleri giymeyeceklerini bildiren fermanlarla, zimmilerin giymeleri bakımından da Müslümanlara benzetilmesi amaçlanmıştır. Örneğin 16. yy'da çıkarılan bir fermanla, gayrimüslimlerin yakalı kaftan, kıymetli kumaştan elbise, sarık, ihtişamgöstergeci olan samur kürk gibi lüks sayılan giysiler taşımaları yasaklanmıştır. Böylelikle bir yandan Müslümanlar tarafından çok tüketilen kumaş cinslerinde fiyatların artması önlenirken, diğer yandan da Müslümanların üstünlüğü hayatın her alanında hissettirilmiştir. Yine fermanlar çıkarılarak giysilerin renkleriyle ilgili kısıtlamalar da getirilmiştir. Buna göre, Ermenilerin şapka ve ayakkabıları kırmızı, Rumların siyah ve Yahudilerin de mavi olmak zorunluluğu ortaya konmuştur (Yarman, 2001, sf. 11). Hristiyan ve Musevilerin giyebileceği giysi türlerini saptayan fermanlarda mütevazı miktarda pamukludan yapılmış başlıklardan sınıksız söz edilmektedir. Gene bu fermanlara göre, gayrimüslim kadınlar mavi ya da siyah Bursa kutnisinden (ipekli ve pamuklu bir kumaş türü) yapılmış etek giymek zorunda bırakılmıştır (Farooqi, 1993, sf. 157).

16. yy'ın İngiliz gezginleri, Osmanlı insanının giyimlerine göre şu şekilde betimlemiştir : “Halk sade ve saf beyaz tül bentler takmaktadır. Rum ve diğer Hristiyan ve yabancılar, küçük bir takkenin kenarına sarılmış, genellikle mavi-beyaz çizgili, keten shasses (sarı) denen başlıklar giyerler. İranlıların tül bentleri de ayrı fakat yeşil. Şerif veya emir Peygamber soyundan gelenlerin sade tül bentleri değil, bütün giysileri yeşil. Başka renk giysilerinin üzerine de yeşil bir işaret koyuyorlar. Bu renk Peygamberin rengi olarak bilindiği için, bir yabancıya ayakkabı bağ bile yeşil olsa cezalandırılır. Miftü ve kadın, yeşilden sonra en önemli renk sayılan ve böyle yüksek mevki dekilerin giydikleri gök mavisi ipek giysiler giyinirler. Etikleri, yere kadar ve dar kolludur. Sarıkları, diğerlerinden farklı olarak büyük ve yassıdır. Erkek olsun, kadın olsun giysileri yakasız. Yakalar, boyna göre oyuk ve önden bağlı, boyun çıplak. Erkek ve kadın giysileri arasında fark az. Erkekler geniş, kadınlar ise, göğüs kısmında bedene oturan bir kesi muyguluyorlar. Hristiyanların giydiği siyah renk aşağılık sayılır” (Reyhanlı, 1993, sf. 71).

Günlük yaşamda, gayrimüslimler ile müslümanlar arasındaki farklılaştırma o kadar başarılı olmuştur ki; Olivier aradaki farkı şu şekilde betimlemektedir : “Şehrin her tarafında hüküm süren sessizlik, Türklerin mağrur ve azametli tavırları yanında Yahudilerin, Ermenilerin ve hatta Rumların ürkek ve hakir davranışları hayretimizi daha ziyade artırdı. Bu öylesine bir çelişki idi ki, İstanbul’a ilk defa gelen bir yabancı bile, insanları kılık kıyafetinden ayırt etmesini henüz öğrenmeden sokaktaki yürüyüşlerinden tavır ve hareketlerinden ki min müslüman, ki min reaya olduğunu kolayca anlayabilirdi” (Olivier, 1977, sf. 8).

4.3.1.2 Yerleşim Dokusunda Fiziksel Sınırlamalar

Yerleşimlerin örgütlenmesi Müslüman toplum düzenine ilişkin ilkelerin denetimi altındadır. Bu ilkelerden birincisi, ilk yerleşenlere öncelik tanımak üzere, mülkiyete duyulan karşılıklı saygıdır. Bu, çok eski bir İslam geleneğidir. İlk Arap fetihlerinden başlayarak, bir mahalleye sonradan gelenler, ilk yerleşenlere saygı göstermek zorundaydı. Sonradan gelen, onun manzarasını kapatamaz, evinin içine bakan bir pencere açamaz, bir balkon yapamaz ya da kapısına ulaşım engelleyemezdi. Dolayısıyla evini ilk yapanla sonradan yapanlar arasında her zaman bir anlaşma, bir karşılıklı rıza olması gerekiyordu. Eğer bu anlaşma sağlanamazsa, kadı ya

başvurulurdu. Toplumsal dokudaki dayanışmanın temelini bu karşılıklı rıza ile etnik ve dinsel zemin oluşturmuştur (Kuban, 2000, sf. 196).

Yerleşim düzeninin dağılımında ise, sınıfsal farklar değil, dinsel farklılıklar geçerli olmuştur. Kural olarak, her dinsel grup, kendilerine ait özel bölgelerde ikamet etmişlerdir. Rum ve Ermeniler şehrin Marmara kıyıları ve Boğaziçi'nin Rumeli kıyılarında, Yahudiler Haliç'in karşılıklı kıyılarında, Frenkler ise Galata'da yerleşmişlerdir. Sur içinde yerleşmelerin sınırlı tutulmaya çalışıldığı, gayri müslimlerin Müslüman yerleşmelerinden uzakta yerleştirilmeye çalışıldığı bir gerçektir. Bunun bir nedeni, zaten Bizans'tan beri var olan köy türünde bir topluluğa aynı etnik ve dinsel gruptan kişilerin katılmaları olabilir. Nitekim 1747 yılında boş yerlere gayri müslimlerin konut yaptırılmalarını önleyen bir kısıtlamanın çıkartılmış olması, gayri müslim yerleşmelerin sınırlandırılmasına bir örnek teşkil eder (Refik, 1930, sf. 213). Ayrıca, "İslam mahalatında ve cevami-i Şerife civarında reaya hanesi bulunması ve İslama mahsus olan mahallerin ol suretle reaya ve ecnebi taifesine furuht olunması (satılması) layık ve reva olmayıp" görüşü, müslüman mahallelerinin ayrı tutulması koşulunun, toplumsal kural ve davranış kalıplarıyla desteklendiğinin kanıtıdır (Denel, 1982, sf. 45).

Yerleşimlerin çekirdeğini oluşturan mahalleler de, dinsel topluluklarını badeet alanları olan mescitler, kiliseler veya sinagoglar etrafında gelişmiştir. İslam kurallarına göre, gayri müslimlerin kendi yerleşme sınırları içinde yaptıkları dinsel ayinleri Müslüman yerleşmelerinden duyulacak biçimde gerçekleştirmeleri yasaktır (İnalçık, 1998, sf. 262). Yeni Caminin yapılabilmesi için bu bölgede oturan Yahudilerin kamulaştırma bedellerine karşılık Hasköy'de ahşap evler verilerek yerlerinde zorlan taşındırılmaları bu yasakların toplumsal bir uygulamasına örnektir (Kuban, 1970, sf. 180).

Gayri-müslim halkın çoğunlukta olduğu bölgelerde de farklı yerel kültürün karşısına Osmanlı seçkinler tabakası çıkarılmış ve bu tabakanın varlığı, anıtsal yapılarla vurgulanmıştır. Hatta, zaman zaman, camilerin çevresinde oturan gayri müslimlerin çokluğu nedeniyle yeterince büyük bir Müslüman cemaat oluşmadığına dair şikayetler yükseliyor, o zaman da gayri müslimler mülklerini satmak ve başka yerlere taşınmak zorunda kalıyorlardı (Faroqhi, 2000, sf. 68). İnalçık, gayri müslim mahallerinden oluşturulan Müslüman yerleşmelerinde de bir sosyal baskı ve

toplumsal kopma (segregasyon) (Bkz. Bölüm 2.2.3.2 Toplumsal Çözüm) olmuş olduğuna dikkat çekmektedir (İnalçık, 1998, sf. 262).

Bazı şehirlerde, gayri müslim evlerinin Müslümanlarınkiden daha alçak yapılması öngören kurallar da vardı ; hatta gayri müslimler evlerini ancak belirli renklere boyayabiliyordu. Örneğin Hassa Mimarbaşı'na yazılan 1729 tarihli ferman; Hristiyanların evlerini siyah, Yahudilerin mavi renkte boyamalarını, Müslümanların evlerinin bu renklerde boyanmasını zorunlu kılıyordu.

Teşkilatı yeni kilise yapılması da yasaktı ve mevcutların onarımı için sultanın izni gerekiyordu. Ama uygulamada bu tür kurallar sık sık gözardı edilmiş, hatta bazen Hristiyan halk yeni kiliseler inşa etmek için bile izin almayı başarmıştır (Farooqi, S., 2000, sf. 68). Ancak, Müslüman olmaayanların dini yapılarındaki onarımlar, eski ve kullanılmış malzeme ile yapılabilme şartı vardır (Karaca, 1996, sf. 33-34).

“1137/1725 tarihli bir hüküm müslüman evlerinin yüksekliğini 12 zira, gayri müslim evlerinkinin 9 zira olarak sınırlamaktadır. 1209/1795 tarihli belgede yükseklik sınırı ½ ve 1 zira arttırılmıştır.(1 zira 76 cm dir.)” 1233/1818 tarihli ferman Müslüman hanelerine 14 zira, gayri müslim hanelerine ise 12 zira yükseklik imkanı tanımıştır. Reaya haneleri ise 10 zira, 1242/1827 tarihli bir hükme göre ise; Müslüman haneleri 14 zira, reaya haneleri ise 12 zira olarak oluşturulmuştur (Denel, 1982, sf. 64-65).

Memleketin en imtiyazlı sınıfı olan Türklerin evlerinin dış cephe görünüşleri de reayaninkilerden ayrılmıştır. Müslüman, evini geniş cephesi boğaza doğru olarak yapar, kırmızı, mavi veya sarı renge, fakat bilhassa kırmızıya boyar; halbuki Rumlar ve Ermeniler evlerinin dar tarafını, Başşehrin ana caddesi olan boğaza çevirerek kurşuni renkle badana etmektedirler. Eğer buna rağmen ev yine de tamah uyandırıcı bir zenginlik manzarası gösteriyorsa bunu, sanki iki ayrı mülkmiş gibi görünsün diye, kurşuni niniki ayrı tonu ile boyamak zorundadırlar (Moltke, 1960, sf. 78).

Padişah III. Ahmet döneminde (1703-1730) çıkarılan 1724 tarihli ferman ise, Müslüman ve Müslüman olmaayanların evlerindeki yükseklik sınırlarını saptamaktadır. Buna göre Müslüman olmaayanların evleri, Müslüman evlerinden daha yüksek inşa edilmezdi.

4.3.2 Yönetim Düzeni ne Dayalı Sınırlamalar ve Yasal Haklar (Tanzimat Sonrası Dönem)

3 Kasım 1839’da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile Osmanlı Devleti’nin sosyal ve siyasal tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Osmanlı uyruğunda bulunanları, bir “millet” tanımlanmış toplayan, herkesin güvenlik, adalet ve refahını öngören ferman; müslüman olmayan halkların can, mal, ırz ve konut dokunulmazlığı ilkesini benimsenmiştir. Din farkı gözetilmesiz Mislüman olmayan cemaatin hukuki eşitliği kabul edilmiş, vergi adaleti ve suçlunun mülk güvenliği sağlanmıştır. Tanzimat Fermanı’nın sonuçları, 18 Şubat 1856 tarihinde ilan edilen Islahat Fermanı ile pekiştirilmiştir. Bu ferman ile herkes dini inanç, ibadet ve eğitiminde özgür bırakılıyor, hiç kimse inanç ve ibadete zorlanmıyordu. Müslüman olmayanlar hakkında yazılı ya da sözlü aşağılayıcı nitelendirmeler yapılması yasaklanıyordu. Müslüman olmayanların dini ve sosyal yapılarının onarımında güçlük çıkartılmıyordu, ancak yeni kiliselerin inşasında, Babıali’nin izni ile padişahın fermanı gerekiyordu (Karaca, 1996, sf. 34).

Sözcük karşılığı “düzenlemeler” demek olan Tanzimat, tüm devlet kurumlarında yenilenmeyi, yeniden örgütlenmeyi (reorganization) ve hukuki yapının düzeltilmesini, çağdaşlaşmasını ve kurumsallaşmasını (legislation) öngören bir beyandı. “Uyrukların mal ve can güvenliği, vergilerin kanuniliği,..., her din mensubunun kanun önünde eşitliği gibi yeni kurumlar” getiriyordu. Çağdaş bir devlet ve toplum yapısı kurulması amaçlanıyordu.

Bu dönemden (18. yy. dan) itibaren Azınlıklara tanıyan hak ve imtiyazlar, 1839 Fermanı, 1878 Berlin Kongresi ve 1908 Anayasası ile genişlemiş ve uluslararası bir nitelik kazanmıştır. Azınlıklara verilen hak ve imtiyazlar; tez kapsamında bir Ermeni yerleşmesi olarak Künkapi yerleşmesi incelendiğinden Ermeni odaklı olarak aktarılabacaktır :

▪ *Azınlıklara Verilen İmtiyazlar*

*Ermeni topluluğu, patriğini seçme hakkına sahiptir.

*Patrik(piskopos), dinsel ve dünyevi meselelerin çözümünde ortaklıklar kurabilir, yürütmeye ilişkin kararlar alabilir.

*Er meniler, okul aç ma ve kendi dillerinde eğiti myap ma hakkı na sahiptir.

*Evlilik, boşan ma, nafaka ve miras vb. meselelerin idaresi Patrik'e aittir.

*Din adanlarının mirası, öncelikli olarak toplumsal yardım kurumlarına, ikincil olarak patrikhane giderlerine ve üçüncül olarak mirasçılarına kalır (Süsl ü, sf. 16).

▪ *Azınlıklara Verilen Haklar*

- 1839 ve 1856 Fer manları ve 1876 Anayasası ile Verilen Haklar

*Os manlı İ mparatorluğu sınırları içerisinde yaşayan herkesin yaşa m mal- mül k ve itibar güvenlikleri, ırk ve din ayrı m gözet meksizin devlet garantisi altındadır.

*Her Os manlı vatandaşı, kanun önünde eşittir.

*Hiçbir belge ve yazı ş mada, bir başka din, dil, ırka sahiptir opl ulukları küçümseyici ve aşağılayıcı ifadeler yer ala maz.

*Hiç ki mşe, dinini değiştir mesi için zorlana maz, herkes kendi dininin gereklilerini (dua, ibadet, vb.) özgürce yerine getir me hakkı na sahiptir.

*Her Os manlı vatandaşı, ce matlerine göre ayrı m yapıl maksızın, yetenek ve becerilerine göre devlet işlerinde çalış ma hakkı na sahiptir.

*Kanun hükümleri kapsa m dışında, hiçbir fiziksel ceza verilemez ve hiç ki mşeye işkence yapıla maz. Hiç ki mşe, kanuni kararların dışında herhangi bir şekilde ve nedenle tut uklanmaz.

*Her yerleşim böl gesinde, tüm ce matlerin temel meselelerinin çözümüne yönelik olarak meclisler kurulacaktır.

*Her Os manlı vatandaşı, sınıf ve din ayrı m gözet meksizin, gelirlerine göre, vergi zorunl uluğuna tabi dir.

*Misl ümanlar ve gayrimüsli nler, kanun önünde eşit haklara sahiptir. Her Os manlı vatandaşı, mecburi askerlik görevi ne tabi dir.

* Mâhke meler, her O s manlı vatandaşı na açı ktır ve gayri müsli nlerin tanı dıkları Müsl ü manları nki kadar geçerli dir.

* Ka mu bi naların n yapımı nda (okul, hastane, vb.) ce maat farkı gözetilmez, ancak inşasında devletin izni gerekmektedir.

* Her topluluk, kendi dilinde eğiti m hakkı na sahiptir.

* Bası n özgür dür.

* Her O s manlı vatandaşı, hukuk kurallarına uymak kaydıyla, dernek kurma ta özgür dür.

* Her ce maatin lideri mecliste konuş ma hakkı na sahiptir (Süsl ü, 1999, sf. 16-17).

- 1908 Anayasası ile Verilen Haklar

* Madde 8: Dini ne olursa olsun, devletin her bireyi “O s manlı”dır. O s manlı ol ma özelli ği, ancak kanun hükü mleri ile kazanılır ya da kaybedilir.

* Madde 10: Hiçbir O s manlı vatandaşı kanun hükü mleri gerektirmedi kçe cezalandırılmaz veya tutuklanamaz.

* Madde 11: Devlerin resmi dini İslamdır. Devlet, tüm dinsel hakların güvencesi dir.

* Madde 12: Kanunların belirledi ği sınırlar içinde, bası n özgürlüğü vardır. Bası n sansür edilemez.

* Madde 15: Eğiti m öğreti mözgürlüğü vardır. Her O s manlı vatandaşı, yasal sınırlar içinde, özel veya genel dersler verebilir.

Madde 16: Her okul, devletin kontrolü altındadır. Devlet, eğiti mi düzenleyebilir, denetleyebilir; ancak bireylerin dinsel eğiti m öğreti mlerine müdahale edemez.

Madde 17: Her O s manlı vatandaşı, kanun önünde eşittir.

Madde 120: Kanunlara göre her O s manlı vatandaşı konuş ma hakkı na sahiptir (Süsl ü, 1999, sf. 18).

4.3.2.1 Tanzimat ile Şehirsel Dokuda Oluşan Farklılıklar

1840’ dan itibaren İslam hukukuna dayanan geleneksel Osmanlı sisteminin yerini Avrupa’ dan esinlenen kanun ve nizamnameler almaya başlamıştır. Yeni şehir tasarısında açılan

- Batı teknolojisi ile kültürünü esas alan kent inşasını geliştirerek
- Ulaşımın modernleştirilmesi
- İmparatorluğun geçmişteki gücünü ön plana çıkarmak
- Yangınlar ile bozulan kenti yeniden inşaat etmek ve buna çözüm bulmak olmuştur.

Tanzimat öncesinde, “himaye edilmesi gereken “ azınlık gruplarının, Tanzimatın ilanı ile kazandıkları haklar kısa zamanda inşaat alanında da uygulanır biçiminde nizamnamelere girmiştir. Kat yüksekliği sınırlaması getirilen müslüman-gayrimüslim ayrımı, Tanzimatın ilanıdan sonra kalkmış, inşaat ayrıcalığı çerçevesi içinde görünürde ayrılmamıştır. Şehrin belirli yerlerinde gayrimüslimlerin oturmaları konusu ise, bir gelenek olarak devam etmiş ve fiziksel çevre üzerinde görülür etkileri olmuştur.

Nitekim Tanzimatın ilanıyla yerleşme kısıtlamalarının kaldırılması genel bir istenden değil, yasaların zorlanmasıyla oluşmuştur. Halkın böyle bir değişime hazır olmadığı Tanzimatın ilanıdan iki ay önce yayınlanmış bir belgede, müsliman-gayrimüslim ayrımı ve yönetimin bu konudaki tavrı ile açıklanmaktadır. Bu belgede bir Hristiyan’ın Aynalıçeşme civarındaki arsasına bina inşa etmesi, mahalle halkı tarafından yapılan müdahale ile dava konusu olmuş, camii yanında olan bu yerin bir “ehl-i islam” satılması için yer, durum ve fiyat tespiti yapılması istenmiştir (Denel, 1982, sf. 45).

Şehir planlaması ve inşaat faaliyetlerini düzenleyen nizamnameler ise 1848 yılından itibaren çıkartılmaya başlanmıştır. 1848 Ebniye Nizamnamesi (Adalet Divanı Alisi tarafından çıkartıldı), 1858 sokaklara dair nizamname (Altıncı Daire-i belediye tarafından çıkartıldı), 1863 Turuk ve Ebniye Nizamnamesi (Şura-yı Ahkâmı Adliye tarafından çıkartıldı), 1875 İstanbul ve Belde-i Selasede yapılacak Ebniyenin sureti-i İnşaiyesine dair nizamname (Şura-yı devlet tarafından çıkartıldı), 1877 Dersaadet Belediye kanunu ve 1882 Ebniye Kanunu (meclis tarafından çıkartıldı).

Tanzimat sonrası İstanbul’unda şehir planlaması, yangınlarda ve ulaşım sağlama zorunluluğundan sağlanmıştı. Yeni projelerde yaygın olan kam, düzensiz sokak bölünüşüne düzen getirmektir. Böylece, yangın öncesi dokuda çok zor olan yangın önleme ve polis denetimi, bağlantıları iyi yapılmış sokak dokusuyla, kolaylaşacaktı. Ayrıca; batılılaşmış Osmanlılar, Avrupa’yı tanıyorlardı. Avrupa başkentlerinin yeniden yaratılmasını takdirle izlemişler, kendi başkentlerinde de benzer gelişmeleri gözlemişlerdir.

Bu amaçları gerçekleştirmek için yangınlara önemli fırsatlar yaratmışlardır. Yangınlarda tahribata uğrayan bir plan uyarınca yeniden düzenlenecekti. 1882 Ebniyye Nizamnamesi’ne göre üstündeki binalardan en az 10’u yok olan herhangi bir alan tarla kabul edilecek, yeniden planlanacak ve parsellenecekti. Şehir planlamasında görülen istenen geometri bu şekilde canlandırılarak şehir dokusuna ve kanunlara geçirilmiştir. Böylelikle Osmanlı’nın mekandaki organik doku sistemi, yerini, hiçbir kıvrım ve kesişmeye yer vermeyen geometrik bir dokuya bırakmış; mahallenin işlevsel öğelerle biçimlenmiş organik dokusu, yeni tasarım ilkeleriyle (geometrik formlarla) mekanda dağılmaya başlamıştır (Denel, 1982).

1840’lardan önce yangınlara gerektirdiği yeniden inşaa faaliyetleri önceden var olan düzene göre gerçekleşmiştir. Tahribata uğrayan bölgeler daha önce nasılsa öyle yapılmaya çalışılmıştır. Bu dönemde temel harita olarak kullanılan ve 19. yy’ın ortalarında yapılmış olan haritaya göre, geometrik bir sokak dokusu yoktur. Bu nedenle sokak düzenlemelerinin 1850 sonrası na ait bir olgu olduğu düşünülmektedir. 1840’lardan sonra, yangınlara önlemek üzere köklü çözüm önerileri, çağdaşlaşma eğilimleri ile birleşerek, şehir tasarısında yeni bir arayışa yol açmıştır. Her yangın yeri şehre verilecek resmi biçimin denendiği bir sahne haline gelmiştir.

İstanbul’un eski sınırlarının daracık çikmaz sokaklarının, çoğu zaman tulu mbacıların zamanında yangın yeri ne ulaşmasını imkansız kıldığı söylemek gerek. Bu nedenle, 19 yy’da Osmanlı İmp.’nin seçkinleri yangına karşı önlem olarak çikmaz sokakların ortadan kaldırılmasını ve caddelerin düzeltilmesini amaç edinmişler, aynı sebepten ahşap evlerin yapımı yasaklanmıştır. Yangınlara yayılmasını sadece kagir binaların engellenmesine karşın, maddi imkanı olmayanlar kagiri inşaat için gerekli malzemeleri alamıyorlardı, bu yüzden Osmanlı yönetimi kagir bina yapımını sadece “değerli” caddelerde zorunlu tutmakla yetinmiştir. Diğer sokaklarda ise evlerin arasına yangın

duvarları yaptırılmıştır. Ayrıca 19. yy'da çıkan yangınlar, caddelerin genişletilmesi için sağlamıştır. Bir bölgede ondan fazla ev yandıysa, 1882'de çıkartılan bir yasaya göre bu bölge yeniden parselleniyordu; mal sahipleri ise caddenin genişletilmesi için arsalarının bir bölümünden feragat etmek zorunda kalabiliyorlardı. (Farooqi, S., 2000, sf. 274). Yangınlarda tahribata uğrayan mahalleler de bir plan uyarınca yeniden düzenleniyordu. 1882 Ebniye Kanunu'na göre, üstündeki binalardan en az 10'u yok olan herhangi bir alan tarla kabul edilecek, yeniden planlanacak ve parsellenecekti (Ebniye kanunu (1882) madde 22, s. 1042).

Yangın sonrası planlanmalarda göz önüne alınan bir diğer unsur ise, anıtsal yapılar ile ilgili olmuştur. Külliyelerin çevrelerindeki veya külliyelerle bitişik ahşap evler yıkılarak bu anıtların çevrelerinin temizlenmesi önerilmiştir. Bu fikir o yıllarda Avrupa'da geçerli olan şehrsel korumacılık kavramından, özellikle de Haussmann'dan örnek alınmıştır. Bu kurallar en katı şekilde uygulanmasa da, Divanyolu'nun açılması sırasında tarihi değeri olan yapıların korunması hedeflenmiştir.

Yeni şehir modelinin amaçlarından birisi de batı teknolojisi ile kültürünü esas alan bir kenti majı yaratmaktır. Bu amaç doğrultusunda, artık batıyı taklit etmenin gerekli olduğuna kendini inandırmış olan Osmanlı sarayı ve yakın çevresi Avrupa'dan alınan yeni bir üslubu benimsemişti. Artık geleneksel külliye-camii geleneği bozulmuş, camilerinin işlevi, gösteriş amaçıyla sınırlı kalmıştır. Yeni şehir tasarısında bir amaç da padişahın güç gösterisiydi ve Boğaz'da, Dolmabahçe ile Beşiktaş arasındaki sahil şeridine paralel uzanan bölgede, 19. yy'ın 2. yarısında bir dizi padişah sarayı yapılmıştır. Bu süreci ilk aşaması, 17. yy'da Dolmabahçe'de yazlık bahçe tanzimi ve 3. Ahmet'in Beşiktaş'ta geniş bir bahçe içinde saray yaptırması ile başlamıştır. Ancak, en köklü değişim Dolmabahçe Sarayı'nın 1856'da tamamlanışından sonra imparatorluk iktidarı'nın Topkapı'dan Dolmabahçe'ye nakledilmesiyle yaşanmıştır. Dolmabahçe Sarayı, Avrupa tarzı mimarinin saltanat katında artık açıkça tercih edildiğinin en somut ifadesidir. Bunu başka saraylar da izlemiştir. Çırağan Sarayı, Sultan Abdülaziz için 1871'de tamamlanmıştır. Her ne kadar sarayın dış çevresi klasik tarzda yapılmış olsada, iç mekânlarında zengin süslemeler dikkat çekmektedir.

Şehrin 19. yy'da Galata'nın gerilerine kayması, Padişahların devanlı oturdukları sarayların o tarafta bulunması, ileri gelenlerinde konaklarını Beyoğlu ilerisinde yapmaya bir bakıma zorlamıştı. Fakat, Galata ile Beyoğlu arkalarındaki bazı mahalleler ise Hristiyan azınlıkları ile bir Avrupa şehri yaşantısı içinde ilk İstanbul'dan apayrı gelişen bölgeler olmuştur.

Pera'da Cadde-i Kebir (İstiklal Caddesi) civarında Osmanlı İmparatorluğuna tanziyat reformları ile ithal edilmiş değer yargıları, modalar ve sosyal kalıpların tam bir ifadesini görmek mümkündür. Peradaki binalar, çoğunlukla neo-klasik üslupla yapılmıştı ve sosyo-fiziksel dokunun bu gelişiminde, birbirleriyle anıtsallık bakımından yarışan yabancı sefaretlerin büyük payı vardır.

Geleneksel Osmanlı şehrinin karakteristiğini oluşturan imaret ve mahalle sistemi 19. yy'da imparatorlukta siyasi ve sosyal dönüşümlerden etkilenmişti. Ozamana kadar vakıflar aracılığıyla imaret sitesinde karşılanan sosyal hizmetlerin bir bölümü batılılaşma çabaları sonucunda açılan modern kurumlarla karşılanmaya başlanmıştır. Böylece imaret sistemi çökmüştür. Ekonomik değişimler sonucunda mahallenin kurucu öğelerinden bir diğeri olan çarşı geleneği bozulmuştur. Yeni şehir tasarımı ilkelerinde mahallenin organik bütünlüğü bozulmuştur. Sosyal yapıda ise, dinin gündelik hayatın belirleyicisi olmaktan çıkmasıyla ve eğlencenin gündelik hayatın içine girmesiyle mahallenin sosyal bütünlüğü de bozulmuştur.

4.3.3 Sosyal Değerlerin Oluşturduğu ve Mekanal Dokuya Dahil Olan Şehrsel Kurumlar

4.3.3.1 Vakıf Kurumu ve İmaret Sistemi

Vakıf kurumu adil olmayan bir servet dağılımını rahatsızlığını yansıtan, dinsel bir görev olan hayır işleme, gelirini paylaşma yükümlülüğünü yerine getiren ekonomik sorunlara çare bulan bir sistem bu yönüyle de dinsel olmaktan çok şehrin sosyal ve ekonomik yapısına ilişkin bir kurumdur.

Vakıf kurumu doğrudan doğruya islam dininin dinsel-ahlaki temellerinden doğmuştur, ancak tümüyle islami bir kurum değildir. İslam toplumu, fethedilen toprakların hızlı gelişimiyle zenginleşmiş, sosyal-ekonomik-dinsel ve psikolojik zorunluk ve istekler karşısında kendi kültürleri ile çağdaş ve daha eski yabancı

kültürlerin benzer kurullarından bazı unsurlar alarak(Bizans , musevilik , sasani , babil) ve onları islahî ilkelerle bütünleştirerek yeni bir kuruma hayat vermişlerdir (Yenen , 1987, sf. 34-35).

Osmanlı İmparatorluğu'nda din ve devlet işleri arasında sıkı bir ilişki olmasına karşın din ve kamu hizmetlerinin çoğu devletin görevlerinden sayılmamıştır. Bunun sonucu olarak da hem hayır yapmak, hem üstünlük sağlamak, hem de toplumun gereksinimlerini karşılamak amacıyla bu kuruma ihtiyaç duyulmuştur. Diğer bir olguda ekonomik gereksinmedir, bu sistem sayesinde kentin yapılması sağlanmakta ve gelir elde edilmektedir. Vakıf kurumları, han, çarşı, arasta yapıları ile kentinin marına katkıda bulundukları gibi, kente iş sahası açılmasını, önemli bir nüfusun hizmete alınarak ücret ödenmesini de sağlamıştır. Bu yönüyle de, vakıfların ticaret merkezlerinin canlandırılmasında tartışılmaz bir rolü olmuştur.

Osmanlı şehirleri 1856 yılına kadar belediye örgütünden yoksun kaldığı için, toplumun gereksinimlerinin büyük bölümü, vakıf kurumu tarafından gerçekleştirilmektedir:

Vakıf kurumunca yapılan hizmetler ;

- Yol, kanalizasyon , köprü , kaldırımyapım
- Su gereksinimlerini karşılanması , sulama çalışmaları
- Sağlık ve sosyal yardımetkinlikleri
- Eğitim, öğretimeve kültürel yapıya yönelik etkinlikler
- Dini hizmetler
- Kentin ekonomik yaşam ile ilgili etkinlikler
- Kent görünümü , güvenliği , ile ilgili işler şeklinde sıralanabilir (Yenen , 1987, sf 34-35)

Osmanlı'lar fethedilen yerlerde de vakıf sisteminden yararlanmışlardır. Bu sistemi kullanarak, gelişmesi istenen yerlerde özendirici etki yapmışlardır. Yeni fethedilmiş yerlerde sultanlar ve yönetici kesimler, vakıflar kurmuş, bir kısımtoprağı vakıflara bağlamıştır. Böylece oluşturulan etkinlikler bu bölgelere müderris şeyh, vaiz gibi kişiler çekmiştir. Onların etrafındaki kişi ve öğrenciler, bu bölgelerde yer seçmiştir. Bu durumsayesinde Osmanlı nüfusunun bu bölgelere yönelmesi özendirilmiştir.

Fetihten bir yy sonra, 1546'da Ayasofya nahiyesindeki 17 mahallede 191 vakıf vardır. Bu sayı, 1596'da 345'e ulaşmıştır. 1546'da Fatih bölgesinde 41 mahallede vakıf sayısı, 372 iken, bu sayı, 1596'da 681'e çıkmıştır. Bu yıllar arasında, vakıf sayısında görülen artış vakıf sisteminin özendirici etkisiyle gelişimle rol oynadığını kanıtlamaktadır (Kuban, 2000, sf. 197).

İmarat sistemi, vakıf yoluyla kurulup yönetilen yapılar bütünüdür. Bazı vakıflar, tek bir cami veya mescidin inşasını öngörürken, bazıları, kutsal yapıyı temizlik, doyumu eğitimi sağlık ticaret yapıları gibi sosyal içerikli yapılarla birlikte inşa ettirerek kent yaşamını açmışlar, dinsel ve sosyal yönden gün boyu kullanılan bütünlükler, külliyele oluşturmuşlardır.

Müslüman cematin kamu yaşamı için gerekli binaların oluşturduğu bütünlük- dua yeri ve aynı zamanda cemaat meclislerinin toplandığı ve yargının verildiği yer camii, hamamlar, okul, hastane veya bunların sadece bir kısmı-ise *imarat* adını almaktadır (Cerasi, 2001, sf. 74).

Kent bütününde, imarat sistemi (külliye), kentlerin çekirdeği, konut alanlarının çevresinde geliştiği odak noktasıdır. Osmanlı devletinin yayılma politikası gereği, yeni kurulacak bir şehir veya var olan bir kentin yerleşilmesi istenen yeni sınırları, bölgedeki imarat siteleri çevresinde gelişmiştir.

İmarat sistemi; şehrin yayılması istenen gelişme alanlarında, yerleşmeyi özendirici, geliştirici, kısaca konut alanlarının oluşumunda ivme veren bir kentsel organ, aynı zamanda, yerseçimi, gelişme yönünü belirleme açısından, şehir planlamasının erken örnekleri sayılabilir (Yenen, 1987, sf 47-50).

4.3.3.2 Dini Yapılar

▪ *Müslüman Gruba At Dini Yapılar*

Cami, avlusu çevresindeki imarat sisteminde yer alan (Bkz. Bölüm 4.3.3.1) hizmetleri ile günlük buluşmaların gerçekleştiği, siyasi kararların açıklandığı, namaz beklenen kahvelerle çevrili Avrupa kentlerindeki meydanların karşılığı olan kamusal bir alandır (Boysan, 1996, sf. 72) ve yapısal ve işlevsel formu ile de şehirsiz doku içinde bir odak ve düğüm noktası olarak tanımlanabilir (Bkz. Bölüm 3.2.1).

İslam'ın ibadet anlayışının esasını ve özünü temsil eden ve temelinde *cemaat* ruhunu taşıyan namazın, bu ruhu pekiştirerek içi nterci hen toplu halde kılınması ve özellikle *cuma namazı* gibi, mutlaka toplu gerçekleştirilmesi gereken haftalık bir ibadetin varlığı, caminin ortaya çıkmasındaki en önemli faktördür. Namaz, İslam anlayışında insanları biraraya getirerek, onların birbirini desteklemelerini sağlayarak *cemaat* ruhunu perçinleyen en önemli ibadet olarak görülür ve bu nedenle cami, şehirlerin fiziksel doku olarak da en belirleyici biridir (Ocak, 1996, sf. 96). Nitekim Osmanlı şehir dokusunun toplumsal bileşeni olan mahalleler camilerin etrafında oluşmuştur (Şekil 4.20).

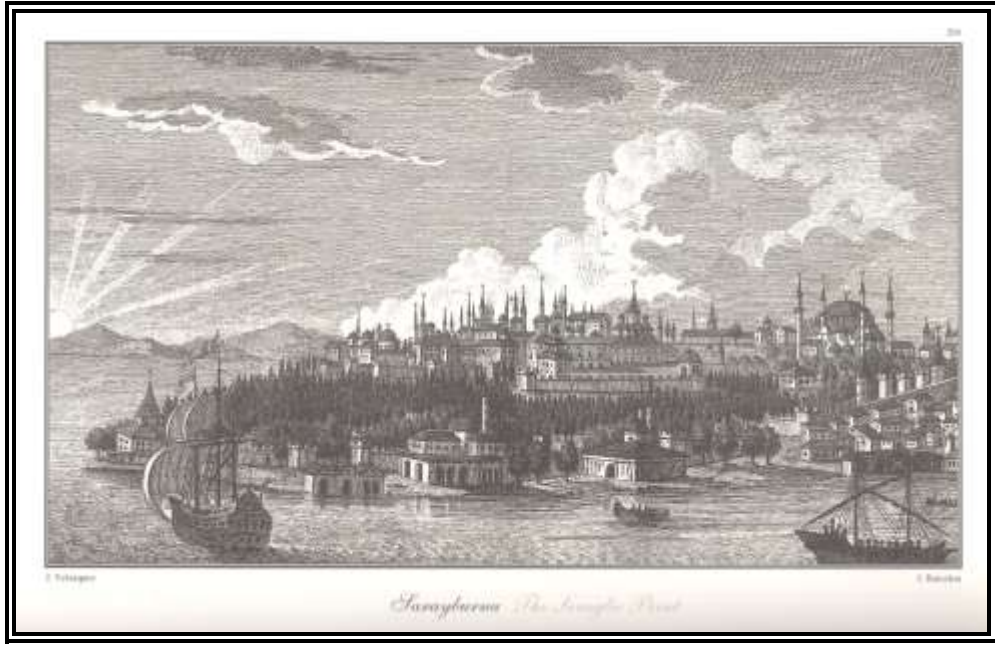
Şekil 4.20: Cami Odaklı Mahalle Dokusu (Gravürlerle Türkiye-İstanbul I, sf. 167).

Mahallenin caminin dinsel çekirdeği etrafında biçimlenmesi gündelik hayatın kültür temelini de bir göstergesidir. Gündelik hayatın tamamına egemen olan ve caminin somutlaştırdığı *cemaat* duygusu bireyselleşmeyi ortadan kaldırır. Nitekim Arapça'da “mescit” olarak kullanılan “cami” dili mize “cem etmek” yani “birleştirerek”ten gelmektedir.

Bu anlamıyla cami yalnızca ibadet yeri olarak algılanmamalıdır. Çünkü cami, esas olarak Müslümanların topluca ibadet ettikleri kutsal bir mekân olduğu kadar, aynı zamanda dini konuları tartışmak, din bilgilerini dinlemek, onların fikirlerinden

yararlanmak için kullandıkları bir çeşit okul, hatta şehir halkının yalnız din değil, siyasete varıncaya kadar çeşitli günlük konuları da tartıştığı bir çeşit forumdur.

Camilerin- şehir makrofor mu içindeki yerseçiminde ve inşasında, hiyerarşik şartlar birinci önceliğe sahiptir. Osmanlı yasalarında, bir caminin sultanın camisinden daha büyük yapılması yasaklanmıştır. İkinci büyük cami, Sadrazam ve diğer vezirler tarafından yaptırılabilirdi. Bu hiyerarşik yapılanma şartı, göğe doğru yükselen çeşitli büyüklüklerde minareler ile şehir strüktürünü biçimlendirmiştir (İnalçık H, sf. 243) (Şekil 4 21).

Şekil 4 21: İstanbul'un Silüetinde Camiler (Gravürlerle Türkiye-İstanbul I, sf. 208).

Camilerin, özellikle sultan camilerinin, yaptırılması padişahlar için birçok amaçla tekabül etmiştir : İlk önce, saltanatlarının ihtişamını taştan meydana çıkartmak, daha sonra da kendine layık binalar aracılığıyla Tanrıya ibadet etmeyi teşvik etmek konusunda verdiği önemi belirlemek ; bu camilerin yalnızca inşasına değil, aynı zamanda bakımlarına da tahsis ettiği önemli miktarlardaki gelirlerle, Tanrının lütfuna nail olmak; ve şehrin Müslümanlarına karşı dinsel itikadının yüksekliğine bu yapıları tanıktutmak bu amaçlar arasında sayılabilir. Ayrıca, padişahların sanatsal amaçları da vardır ; başkentin güzelleşmesine katkıda bulunmak aynı zamanda siyasal bir amaç olmakta ve İstanbul'un İmparatorluğun ve genelde bütün Müslüman

dünyasının en önde gelen kenti olduğunu belirtmeyi hedeflemektedir (Mantran, 1990, sf. 109 c1).

Camiler, dayanıklı malzemelerden, çoğunlukla taş ve demir ya da bronz gibi metaller kullanılarak inşa edilirdi, ve yerseçiminde; estetik ve işlevsellik açılarından şehrin seçkin ve Pazar alanı gibi kalabalık merkezleri tercih edilmiştir (İnalçık, 1998, sf. 259).

Külliyeler ise, bir cami etrafında toplanmış büyük anıtsal dini komplekslerdir ve minaretin yerleşim anlayışının en tamamlanmış minari yorumlarıdır (Bkz. Bölüm 4.3.3.1).

Osmanlı sultanlarının camileri ve türbeleri yanı sıra bir medrese ve darüşşifa yapıları gelenektir. Bir cami ve türbe inşa etmek ve bunların çevresine toplum gereksinimlerini karşılayan başka yapılar ekleyerek halkın yararlanabileceği bir toplumsal yardım merkezine dönüştürme, o şehre bir imparatorluk dağması vurmak anlamında olmuştur (Kuban, 2000, sf. 200).

▪ *Azınlık Gruba Ait Dini Yapılar*

Osmanlı İmparatorluğu dönemi toplumun demografik yapısında baskın grubu oluşturan Müslümanlara ait dini yapılar, fetihten sonra camiye dönüşen kiliseler ve inşa edilen cami ve külliyelerdir. Azınlıkları niyetlerini gerçekleştirdiği dini yapılar ise, Bizans dönemin eserleri kiliseler ve izne bağlı inşasına izin verilen (Bkz. Bölüm 4.3.1) yeni yapılan kiliselerdir.

Bizans döneminde inşa edilen kiliseler ve arsaları, gelecekte şehrin odak noktaları olmaya devam edeceklerse de, fetihten sonra (15. yy) onların yerini alan Osmanlı komplekslerinden farklı bir anıtsal nitelik taşımaktaydılar. Osmanlı şehrinde anıtsal yapının minareler, kubbeler gibi dikey elemanlarla belirlenmesine karşılık Bizans dönemi ufuk hattı odaklı önem taşımamaktaydı (Çelik, 1996, sf. 13).

KAYNAKLAR

- Anicis, E,** 1938. 1874 de İstanbul, Aydınlık Basımevi, İstanbul.
- Anicis, E,** 1936. İstanbul, Asınlar Matbaası, Ankara.
- Alus, S M,** 1997. Masal Oanlar, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Apatay, Ç ve İlter, Y,** 1998. Tarih Aynasında İmparatorluk Başkenti İstanbul ve Cumhuriyet, Kazancı Matbaa San. A.Ş., İstanbul.
- Arslan, N,** 1991. Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul (18. yy sonu ve 19. yy), İBB Kültür İşleri Daire başkanlığı Yayınları, No: 9, İstanbul.
- Aydınlı, S,** 1991. Mimarlıkta Görsel Analiz, İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi baskı Atölyesi, İstanbul.
- Aydınlı, S,** 1992. Tasarımda Önemli Bir Kavram Mekan, *Basıl nammış Ders Notları*, İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, İstanbul.
- Bacon, E,** 1975. Design of Cities, Thames & Hudson, London.
- Boysan, B ve Bilgin, İ.,** 1996. Meydanların Varoluş ve Yokoluş Nedenleri. *İnsan, Çevre, Kent* ; Yıldırım F. B. (Derleyen), Dünya Yerel Yönetim Akademisi Yayınları, sf. 71-74, İstanbul.
- Broadbent, G,** 1990. Emerging Concepts in Urban Design, Van Nostrand Reinhold (Int.), London.
- Carbognano, C C,** 1993. 18. yy'ın Sonunda İstanbul, Eren Yayıncılık ve Kitapçılık, İstanbul.
- Ceri, P,** 1996. The Meaning of Segregation, *Planning Practice & Research*, **11(2)**, 137-151.
- Cerasi, M,** 2001. Osmanlı Kenti, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Craven, E,** 1939. 1786'da Türkiye, Çğır Kitabevi, İstanbul.
- Çakmaklı, D,** 1992. İna Kentsel Çevre İlişkisi, Y.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Baskı İşliğı, İstanbul.
- Çelebi, N,** 1990. Sosyoloji Nedir, Selçuk Üniversitesi Yayınları, 75, Konya.

- Çelik, Z.**, 1996. 19. yy'da Değişen İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Çubuk, M., Yüksel, G. ve Karabey, H.**, 1978. Yapılanmış Kentsel Kamusal Dış Mekanlar, Yapı Dergisi, İstanbul, **30**, 46-47.
- Denel, S.**, 1982. Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekanlarda Değişim ve Nedenleri, *Doktora Tezi*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Ara Yayınları, Ankara.
- Doxiadis, C. A.**, 1968. *Ekistics-an Introduction to the Science of Human Settlements*, Hutchinson Press, Londra.
- Duben, A. ve Behar, C.**, 1996. İstanbul Haneleri-Evlilik Aile ve Doğurganlık 1880-1940, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ebersolt, J.**, 1999. Bizans İstanbul'u ve Doğu Seyyahları, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. Yayın No: 4, İstanbul.
- Elidemir, E.**, 1996. Osmanlı Dönemi İstanbul'u, *Dünya Kenti İstanbul*, Habitat II, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Farooqi, S.**, 1993. Osmanlıda Kentler ve Kentliler, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Farooqi, S.**, 2000. Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla, Tarih Vakfı Yurt Yayınları (48), İstanbul.
- Fichter, J.**, 1966. Sociology, USA.
- Fraser, J.**, 1838. A Writers Journey from Constantinople to Tehran, Cl, Londra.
- Gautier, T.**, tarihsiz. İstanbul, İstanbul Kıtaplığı, İstanbul.
- Ghazi, E.**, 1996. Living Together Apart: Residential Segregation in Mixed arab-Jewish Cities in Israel, *Urban Studies*, **33**, 823-858.
- Giddens, A.**, 2000. Sosyoloji, Ayraç Yayınevi, Ankara.
- Giritlioğlu, C.**, 1991. Şehrsel Mekan Öğeleri ve Tasarım, İTÜ Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, İstanbul.
- Giritlioğlu, C. vd.**, 1993. Metropoliten Şehir Merkezlerinde Kullanılmayan Yapı Potansiyelinin Yeniden Değerlendirilmesi, İ.T.Ü. Araştırma Fonu, İstanbul.
- Gökçe, E.**, Ermeni Sorunu'nun (Gözden Kaçan) Psikolojik Boyutu, www.ermenisorunu.gen.tr
- _____, 1996. Gravürlerle Türkiye-İstanbul I, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara.

- Grelot, J.**, 1998. İstanbul Seyahatnamesi, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul.
- Gür Ömen, Ş.**, 1996. Mekan Örgütlenmesi, Gür Yayıncılık Trabzon
- Gürsel, Y.**, 1993. Değişme Koşullarında Kimlik-Meşrutiyet-Hik, *Türkiye Mimarlığı Sempozyumu II- Kimlik, Meşrutiyet-Hik*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara.
- Güvenç, B.**, 1991. İnsan ve Kültür, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Güvenç, B.**, 1997. Kültürün ABC'si, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Hammett, C.**, 2001. Social Segregation and Social Polarization, in *Handbook of Urban Studies*, pp. 162-176, Ed. Paddison, R, Sage Pub., Londra.
- İnalçık, H.**, 1996. Fatih Fetih ve İstanbul'un Yeniden İnşası, *Dünya Kenti İstanbul*, Habitat II, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- İnalçık, H.**, 1998. Essays in Ottoman History, Eren Yayıncılık İstanbul.
- İnalçık, H.**, 1978. İstanbul, in *Encyclopedia of Islam* Leiden.
- İnciciyan, E.**, 1956. 18. Asırda İstanbul, İstanbul Matbaası, İstanbul.
- Kağıtçıbaşı, Ç.**, 1992. İnsan ve İnsanlar, Evrim Basın- Yayıma Dağıtım İstanbul.
- Karaca, Z.**, 1996. İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Kayaoğlu, I. G ve Pekin, E.**, 1992. Eski İstanbul'da Gündelik Hayat, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları- No: 7, İstanbul.
- Kayra, C.**, 1990. İstanbul Mekanlar ve Zamanlar, Ak Yayınları Kültür ve Sanat Kitapları, İstanbul.
- Kent, S.**, 1990. A Cross-Cultural Segmentation, Architecture, and the Use of Space, in *Domestic Architecture and the Use of Space*, pp. 127-152, Ed. Kent, S, Cambridge Univ. Press, Londra.
- Kongar, E.**, 1995. Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Körmürçüyan, E. Ç.**, 1988. İstanbul Tarihi (17. Asırda İstanbul), İstanbul.
- Kuban, D.**, 1970. İstanbul Tarihi Yapısı, *Mimarlık Dergisi*, 5 İstanbul.
- Kuban, D.**, 2000. İstanbul; Bir Kent Tarihi, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.

- Kuban, D.**, 1992. Mimarlık Kavramları, *Tarihsel Perspektif İçinde Mimarlığın Kuramsal Sözlüğüne Giriş*, TEM Yayınları, İstanbul.
- Kuran, E.**, 1962. Tarihte Türkler ve Ermeniler, Yenilik Basınevi, İstanbul.
- _____, 1983. Kültür ve Sanat Ansiklopedisi, Tercüman Gazetesi Kültür Yayınları, İstanbul.
- Lee, M.**, 1997. Relocating Location: Cultural Geography, the Specificity of Place and the City Habitus, in *Cultural Methodologies*, pp. 127-141, Ed. McGuigan, J., Sage Publication, Londra.
- Lewis, B.**, 1999. Çatışan Kültürler-Keşifler Çağında Hristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Lynch, K.**, 1960. The Image of the City, MIT Press, Cambridge.
- Mansel, P.**, 1996. Dünyanın Arzuladığı Şehir 1453-1929 / Konstantinapolis, Sabah Kitapları, İstanbul.
- Mantran, R.**, 1990. 17. yy'ın İkinci Yarısında İstanbul (Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi, 2 cilt (Cilt 1), Türk Tarih Kurumu Basınevi, Ankara.
- Mantran, R.**, 1991. 16. ve 17. yy'da İstanbul'da Gündelik Hayat, Eren Yayıncılık Ltd. Şti., İstanbul.
- Mantran, R.**, 1995. 16.-18. yy.larda Osmanlı İmparatorluğu, İnce Kitabevi, İstanbul.
- Mihov, R.**, 1998. Tanzimat Öncesi ve Sonrasında İstanbul Yahudileri, *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, sf. 78-85, Der. Stathis, P., Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Milteke, H (Feldmareşal)**, 1960. Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839), Türk Tarih Kurumu Basınevi, Ankara.
- Millard-Ball, A.**, 2000. Moving Beyond the Gentrification Gaps: Social Change, Tenure Change and Gap Theories in Stockholm *Urban Studies*, 33, pp. 1673-1694.
- Miller Wener, W.**, 1998. Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Ocak, A.Y.**, 1996. 13. ve 14. yüzyıllarda Anadolu Şehirlerinde Dini-Sosyal Hayat: Selçuklulardan Osmanlılara Genel Bir Bakış ve Problematic Bir Yaklaşım Denemesi, *Kentte Birlikte Yaşamak Üstüne*, Der: Yıldırım F.B., WALD Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi Yayınları, Kent Basınevi, İstanbul.

- Clivier, G A**, 1977. Türkiye Seyahatnamesi (1790 yıllarında Türkiye ve İstanbul), Ayyıldız Matbaası, İstanbul.
- Oğuzoğlu, Y**, 2000. Osmanlı Devlet Anlayışı, Eren Yayıncılık İstanbul.
- Ozankaya, Ö**, 1994. Toplum Bilim ve Çevre Yayınları, İstanbul.
- Özdeş, G**, 1993. Şehirci Tasarım ve Mekan Kavramı, 2. Kenti Tasarım ve Uygulamalar Sempozyumu, MSÜ, İstanbul, sf: 103-107.
- Rapoport, A**, 1977. Human Aspects of Urban Form: Towards a Man-environment Approach to Urban Form and Design, The Pergamon Press, Oxford
- Rapoport, A**, 1980. Cross-Cultural Aspects of Environmental Design, *Human Behavior and Environment : Environment and Culture*, 4, Plenum Press, New York
- Rapoport, A**, 1990. Systems of Activities and Systems of Setting in *Domestic Architecture and the Use of Space_An Interdisciplinary Cross-cultural Study*, pp. 9-20, Ed. Kent, S, Cambridge University Press, Londra.
- Refik, A**, 1930. İstanbul Hayatı-Hicri Onikinci Asırda (1100-1200), İstanbul.
- Reyhanlı, T**, 1993. İngiliz Gezginlerine Göre 16. yy'da İstanbul'da Hayat (1582-1599), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları : 554 Sanat Eserleri Dizisi : 4, Ankara.
- _____, 1994. Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, İstanbul.
- _____, 1984. Süleymaniye Külliyesi ve Mahallesi, *İstanbul'dan Göreme'ye Kültür Mirası*, Milli yet Yayınları, Fasikül 3, İstanbul.
- Süslü, A**, 1999. Armenians and the 1915 Event of Displacement, KÖK Series of Social and Strategical Researches: 7, (KÖKSAY- KÖK), Ankara.
- Tezcan, M**, 1987. Kültür ve Kişilik (Psikolojik Antropoloji), Bilim Yayınları, Ankara.
- Tuğlacı, P**, 1991. İstanbul Ermeni Kiliseleri, İstanbul.
- Turan, Ş**, 2000. Türk Kültür Tarihi, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Ünlü, A**, 1986. Geleneksel Çevrelerde Tasarım Verilerinin Saptanması için bir Model, *Doktora Tezi*, İ.T.Ü Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Yarman, A**, 2001. Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi, Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Vakfı, İstanbul.

- Yenen, Z.**, 1987. Osmanlı Dönemi Türk Kentlerinin Kuruluş ve Gelişme İlkeleri, *Doktora Tezi*,. İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Yenen, Z.**, 1993. Türk Kentinde Açık Alan Olgusuna Analitik Bir Yaklaşım. Y. T. Ü Mimarlık Fakültesi, İstanbul.
- Yerasimos, S.**, 1986. Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Kitap I, Bizans'tan Tanzimat'a, Belge Yayınları, İstanbul.
- Yerasimos, S.**, 1999. Tanzimatın Kent Reformları Üzerine, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Yetkin, Ç.**, 1992. Türkiye'nin Devlet Yaşamında Yahudiler, AFA- Türkiye Üzerine Araştırmalar 8, İstanbul.
- Yumulu, A.**, 2001. Mimarî yetinin Mekanları Harmanları, *21. Yüzyıl Karşısında Kent ve İnsan*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- Velioğlu, A. ve Tavşan, C.**, 1993. Değişen Kültürel Çevre ve Mimarî Mekanla Yansıması, *2. Kentel Tasarım ve Uygulamalar Sempozyumu*, MSÜ, İstanbul, sf: 113-117.
- www.verygoodf9.co.uk/gentweb/whatisgent.html** (18.4.2001)
- www.mimdev.com/kulturler** (12.07.2002)
- www.hyetert.com**(15.07.2002)
- www.belgenet.com/arsiv/varlikvergisi** (18.10.2002)
- www.1936beyannamesi.com**(20.11.2002)
- www.istanbul.com.tr** (21.11.2002)
- www.azizistanbul.com**(21.11.2002)

EKLER

EK A Kınkapaı Mvkii-Analitik H ü

EK B Süleymaniye Mvkii- Analitik H ü

EK C Süreçleri İzleme ye Dayalı Envanter Çalışması

EK A Kümkapı Mvkii-Analitik Büt

EK B Süleymaniye Mvkii- Analitik Hüt

EK C Süreçleri İzleme Dayalı Envanter Çalışması

ÖZGEÇMİŞ

Hale Erez 1976 yılında İstanbul’da doğdu. Lise eğitimi 1993 yılında Çamlıca Kız Lisesi’nde tamamlandı. 1998 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümünden mezun oldu. Aynı yıl İ. T.Ü. Yabancı Diller Bölümü İngilizce Hazırlık programına devam ettikten sonra 1999-2000 döneminde İ. T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü Şehir ve Bölge Planlama Anabilim Dalı Şehirci Tasarım programında yüksek lisans eğitimi başladı. 2001 yılı itibari ile İstanbul Büyükşehir Belediyesi Ulaşım Daire Başkanlığı Ulaşım Planlama Müdürlüğü’nde çalışmakta olup, yüksek lisans öğrenimi devam etmektedir.